

Paper ingediend met het oog op het behalen
van de graad van Bachelor in de Geschiedenis

EEN CONSUMPTIEREVOLUTIE IN DE LIMBURGSE KEMPEN? KLEDINGBEZIT EN -PRODUCTIE IN HAMONT EN BERINGEN

ESTHER ROEX
2017-2018

In samenwerking met Openluchtmuseum Bokrijk en ETWIE

Promotoren: **dr. Heidi Deneweth** en **dr. Joeri Januarius**
Letteren en Wijsbegeerte

Esther Roex

Een consumptierevolutie in de Limburgse Kempen? Kledingbezit en productie in Hamont en Beringen

Promotoren Heidi Deneweth, Joeri Januarius

FACULTEIT DER LETTEREN EN WIJSBEGEERTE

Paper ingediend voor het behalen van de graad van Bachelor in de Geschiedenis.

ACADEMIEJAAR 2017-2018

Inhoudsopgave

1	Inleiding.....	3
1.1	Onderzoeksvraag.....	3
1.1.1	Debat	3
1.1.2	Afbakeningen	4
1.1.3	Deelvragen.....	5
1.2	Historische context van de Limburgse Kempen.....	8
1.2.1	Een dorp van teuten of een industriestad.....	12
1.2.2	Een dorp van boeren of een leeggelopen stad	15
1.3	Leesplan.....	15
2	Consumptiepatronen in West-Europa, een schets van de historiografie	16
2.1	Consumptierevolutie	17
2.2	Proto-industrialisering en de industrious revolution	21
2.3	Kleding als taal.....	24
3	Bronnen en methoden.....	29
3.1	De boedelinventaris.....	29
3.2	De methode.....	31
4	Resultaten	34
4.1	Kledingbezit	34
4.1.1	Hoeveel kleding.....	34
4.1.2	Welke kleding.....	39
4.2	Productie en distributie van kleding.....	43
4.3	Consumptiepatronen in de Limburgse Kempen, een vooruitblik naar de masterproef	48
5	Conclusie.....	49
5.1	Noot over samenwerking met Bokrijk	50
6	Bibliografie.....	51

Afbeeldingen

Tabel 1: Overzicht van bronnen	32
Tabel 2: Algemeen aantal kleding.....	35
Tabel 3: Kleding per regio.....	35
Grafiek 1: gemiddelde aandeel regels kleding in de boedel exclusief boedels zonder kleding.....	36
Grafiek 2: gemiddelde aandeel kleding in de boedel inclusief boedels zonder kleding.....	37
Tabel 4: gemiddeldes per periode (inclusief boedels zonder kleding).....	38
Tabel 5: Gemiddelde voor landbouwers en niet-landbouwers.....	38

1 Inleiding

1.1 Onderzoeksvraag

Brede onderzoeksvraag:

Kleding als consumptiegoed in de rurale Limburgse Kempen. Welke evoluties en verschillen waren er in verband met kledingbezit, productie en distributie? (1650-1900)

Mijn onderzoek zal zich situeren in het debat rond consumptierevolutie. Met als case study: de rurale bevolking van de Limburgse Kempen tijdens de ruime 18de en 19de eeuw. Kledingbezit, productie en distributie zullen alle drie aan bod komen vanuit de positie van de consument. Enerzijds om een consumptierevolutie doorheen de tijd te kunnen onderzoeken, anderzijds verwacht ik een verschil tussen dorpen naargelang hun nabijheid tot steden. Ook een sociale component komt hierbij kijken, namelijk verschillen in kledingconsumptie en betekenis van kledingconsumptie tussen sociale groepen. Dit is de algemene opzet van zowel de bachelorpaper als de masterproef. In deze paper leg ik mij toe op twee gemeenten: Hamont en Beringen in de 19de eeuw. Daarbij stel ik de volgende onderzoeksvraag:

Onderzoeksvraag voor de bachelorpaper:

Welke patronen zijn er in de consumptie en productie van kleding in Hamont en Beringen in de 19de eeuw? Hoe verhouden deze zich ten opzichte van de literatuur?

In deze schets ik dus enerzijds de literatuur rond consumptierevolutie, industriële revolutie en de betekenissen van kleding. Anderzijds ga ik in de verzamelde bronnen op zoek naar terugkerende elementen, patronen en fenomenen die interessant zijn om te bestuderen in de masterproef.

Dit onderzoek gebeurde in samenwerking met het Openluchtmuseum Bokrijk. Het thema was hun voorstel maar de onderzoeksvraag mocht ik zelf vormgeven. Voor meer uitleg over de samenwerking zie hoofdstuk 5.1 Noot over samenwerking met Openluchtmuseum Bokrijk.

1.1.1 Debat

De theorie van de consumptierevolutie werd geformuleerd door Neil McKendrick in 1982.¹ En er is sindsdien een uitgebreid debat rond ontstaan. De theorie zegt dat in het 18de-eeuws Engeland steeds meer mensen konden meedoen aan de consumptie van modieuze goederen, wat voordien voorbehouden was voor de hogere klassen. Spullen werden minder duurzaam en werden vaker opnieuw gekocht. Hij is heel optimistisch door te stellen dat een verhoging van het welvaartspeil ervoor zorgde dat steeds meer Engelsen meededen aan het kopen van luxe goederen. Hij beschrijft het nieuwe consumeren als koortsig, hitsig en typisch Engels. Tegen dit Engelse van zijn theorie is veel kritiek gekomen. Enerzijds stelde men dat niet alleen in Engeland, maar in de hele westerse wereld gelijkaardige veranderingen te vinden zijn en in sommige gebieden zelfs vroeger. Anderzijds zou McKendrick te veel

¹ Neil McKendrick, 'Introduction', in: Neil McKendrick, John Brewer, and John H. Plumb ed., *The Birth of a Consumer Society: The Commercialization of Eighteenth-Century England* (Bloom 1982).

veralgemenen, want niet heel Engeland kende een dergelijke revolutie. Regionale verschillen binnen Engeland waren te groot en slechts de middenklassen konden meedoen aan de nieuwe consumptie.²

De Vries betreft in zijn theorie de hele westerse wereld.³ Hij stelt dat in de 18de eeuw meer geconsumeerd werd en linkt dit ook aan een hoger arbeidsaanbod. Dit kwam omdat de huishoudens meer marktgericht gingen werken met het doel meer te kunnen kopen. Iedereen binnen het huishouden werkte harder en langer en het leidde op de lange termijn tot een grotere arbeidsspecialisatie en prijsdalingen.⁴ Omdat de Vries zich voornamelijk baseert op literatuur, tonen zijn argumenten een vertekend beeld. Er is over bepaalde regio's meer onderzoek uitgevoerd dan over andere. De meerderheid van zijn data komt uit Engeland, Nederland en in mindere mate Frankrijk en België. Bovendien zijn de onderzochte gebieden voornamelijk stedelijk of regio's met een grote, op exportgerichte, nijverheid. Mede daarom hebben historici over heel Europa nuances bij de stelling van de Vries gemaakt. De Britse historici Allan en Weisdorf bijvoorbeeld hebben onderzoek gedaan naar de regio van Zuid-Engeland en komen tot de conclusie dat er in de twee onderzochte rurale gebieden een evolutie naar langer werken heeft plaatsgevonden. Maar een consumptierevolutie zien ze enkel in de stad.⁵

De regionale problemen komen in veel van de literatuur aan bod. Ryckbosch ziet bijvoorbeeld dat door te focussen op het welvarende 18de-eeuwse Engeland en 17de-eeuwse Noordelijke Nederlanden, die gebieden die geteisterd werden door proletarisering en overbevolking, worden vergeten.⁶ Anderen benadrukken de rurale regio's. Er bestaat bijvoorbeeld discussie over arbeidsparticipatie en consumptieverlangens op het platteland tussen de Vries aan de ene kant en Van Zanden en Hoppenbrouwers aan de andere kant. Daarom stelt Deceulaer dat de verspreiding op het platteland een voorwaarde is om van een consumptiemaatschappij te spreken.⁷ Dibbits legt nadruk op de geografische context van de twee plaatsen die ze bestudeert: de ene een dorp, de ander een stad. Er was ook een verschil tussen materiële cultuur.⁸ Het is dus relevant om te onderzoeken in hoeverre deze theorieën van toepassing zijn op de vaak als achtergesteld beschouwde en in zichzelf gekeerde Limburgse Kempen. Deze regio is tot nog toe niet betrokken in de werken rond consumptie en industriële revolutie, maar kan helpen de reikwijdte van deze verschuivingen te duiden.

1.1.2 Afbakening

Als er een industriële of een consumptierevolutie plaatsvindt in de Kempen zal deze waarschijnlijk later te zien zijn dan in de steden of de regio's die meer demografische druk en loonafhankelijkheid kenden.

² Wouter Ryckbosch, *A consumer revolution under strain. Consumption, wealth and status in eighteenth-century Aalst (Southern Netherlands)* (Antwerpen en Gent, 2012), 28.

³ Jan de Vries, *The industrious revolution, consumer behavior and the household economy, 1650 to the present* (Berkeley 2008).

⁴ Deze twee theorieën worden verder uitgelegd in hoofdstuk 2: Consumptiepatronen in West-Europa.

⁵ R. C. Allen & J. L. Weisdorf, 'Was there an 'industrious revolution' before the industrial revolution? An empirical exercise for England, c. 1300–1830', *Economic history review*, 64 (2011) 715-729.

⁶ Ryckbosch, *A consumer revolution under strain*.

⁷ Harald Deceulaer, 'Consumptie en distributie van kleding tussen stad en platteland, drie regionale patronen in de Zuidelijke Nederlanden (zestiende-achttiende eeuw)', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 28 (2002) 439-468, aldaar 441-442.

⁸ Hester Dibbits, *Vertrouwd bezit, materiële cultuur in Doesburg en Maassluis, 1650-1800* (Nijmegen 2001), 206.

De 19de eeuw betrekken lijkt daarom niet overbodig voor dit onderzoek. Daarom is de chronologische afbakening van de onderzoeksopzet van 1650 tot 1900 (en voor deze bachelorpaper van 1800 tot 1900). Het Openluchtmuseum Bokrijk legt de nadruk op deze periode. En niet zonder reden. De 18de en 19de eeuw vormden een overgangperiode tussen het Ancien Regime en de cultureel, sociaal en economisch zeer verschillende periode van de 20ste eeuw. Ik verwacht in deze twee eeuwen een verandering te zien in de consumptie, productie en distributie van kleding.

Geografisch zal ik me toeleggen op de Limburgse Kempen. Het leeuwendeel van deze regio behoorde in de 18de eeuw tot het prinsbisdom Luik, verspreid over de ‘quartiers de Looz et Stokkem’.⁹ Tijdens de Franse periode maakten ze samen met het Zuiden van het huidige Limburg en de gebieden aan de overkant van de Maas deel uit van het departement van de Nedermaas. Tijdens de Nederlandse periode doopte koning Willem I het gebied Limburg. Bij de splitsing van Belgisch- en Nederlands-Limburg in 1839, werden de huidige grenzen van de provincie vastgelegd. Het is dus moeilijk om een benaming aan de regio te geven die institutioneel gezien klopt over de hele periode. Het landschap daarentegen verenigt de regio en veranderde amper doorheen de tijd. De landbouw op deze onvruchtbare zandgronden bleef onveranderd tot de grote ontginningsprojecten en de aanleg van infrastructuur in de late 19de eeuw.¹⁰ Het landschap en de landbouw waren zeer gelijkaardig aan de Antwerpse Kempen (bovendien is de grens tussen de twee niet altijd duidelijk). Maar door de verschillende politieke context en de nabijheid van de grote stad Antwerpen neem ik toch aan dat er een verschil zal zijn in de sociaaleconomische en culturele werkelijkheid van beide regio’s. Ubach vermeldt in zijn verzamelwerk een lacune in onderzoek naar ambachten in Limburg.¹¹ Binnen de Limburgse Kempen heb ik gekozen voor twee casestudies Hamont en Beringen, waarvan ik in het volgend onderdeel de context zal schetsen.

Kleding, huistextiel, meubels en voorwerpen voor het maken en drinken van thee en koffie worden allen vaak gezien als consumptiegoederen die in de 18de en 19de eeuw sterk toenemen. De Vries deelt kleding echter een strategische positie toe. Het is makkelijk om nieuwe kleding te implementeren zonder de levensstijl te moeten aanpassen en men kan door middel van kleine en gespreide uitgaven toch modieus gekleed gaan.¹² Daarom zie ik kleding als een interessant goed om te bestuderen in deze lange periode.

1.1.3 Deelvragen

De eerste, bredere onderzoeksvraag valt op te splitsen in twee deelvragen: Het bezitten en het verwerven van kleding.

Eenzijds zal ik dus op zoek gaan naar welke kleding men droeg. Ik stel de vraag welke kledingstukken men had en hoeveel. Ik zoek naar het materiaal waarvan de kleding gemaakt was, de kleur van de kleding en de verhouding tussen vrouwen- en mannenkleding. Uit al deze categorieën kan ik conclusies trekken in verband met een eventuele consumptierevolutie of andere evoluties. Evoluties in kledingconsumptie in Noordwest-Europa, algemeen erkend in de literatuur, worden als volgt geschetst door Deceulaer.

⁹ Joseph Ruwet, *La principauté de Liège en 1789. Carte de géographie historique* (Brussel 1958) 53-59 en 64-65.

¹⁰ Pierre J.H. Ubachs, *Handboek voor de geschiedenis van Limburg* (Hilversum 2000).

W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen. Beknopte geschiedenis van het gebied omvattende de tegenwoordige Nederlandse en Belgische provincies Limburg. Deel II (vanaf 1632 tot ± 1918)* (Assen 1932).

¹¹ Ubachs, *Handboek voor de geschiedenis van Limburg*, 227.

¹² De Vries, *The industrious revolution*, 140-141.

Midden 17de eeuw was kleding donker en gemaakt van zwaar en duur leer of laken. Dan komt er een steeds grotere vraag naar linnen, door de verandering in ideeën rond hygiëne. Proper wit linnen in de vorm van hemden, accessoires en ondergoed werd een teken van status voor een heel aantal lagen van de bevolking. Vervolgens bereiken de geprinte katoentjes uit India Europa en worden razend populair. Doorheen de 18de eeuw zullen alle lagen van de bevolking meer geld uitgeven aan kleding. De mode wisselde sneller en werd minder duurzaam. Deze evolutie gebeurde eerder in de steden dan op het platteland en meer bij vrouwen dan bij mannen.¹³ Een vraag die ik dus zal stellen is of kleding van een investering naar een consumptiegoed evolueert en zo ja, wanneer.

Anderzijds zal het onderzoek zich focussen op de manier waarop men aan die kleding geraakte. Volgens onderzoek gedaan door Geheugen Collectief voor Openluchtmuseum Bokrijk, maakte een lokale kleermaker de kleding op maat. Stof werd gekocht bij de lokale wever, provincieplaatsen of jaarmarkten. Ook tweedehandskleding was zeer belangrijk. Dat kon via schenkingen en erfenissen, in de stad, via rondtrekkende handelaars of op gespecialiseerde tweedehandsmarkten. Deze bevindingen zijn gebaseerd op heemkundig onderzoek in de Antwerpse Kempen, studies over de stedelijke kledingsector en studies uit Engeland.¹⁴ Het zal daarom niet het volledig beeld weergeven van de productie en consumptie in de Limburgse Kempen. Er zijn veel verschillende manieren waarop rurale huishoudens kleding konden verwerven. Hier worden de belangrijkste genoemd. Ten eerste kon een huishouden kledingstukken erven of krijgen. Nog belangrijker is zelf produceren van kleding, van het schap houden of het vlas verbouwen tot en met de details op het kledingstuk naaien. Men kon zelf de stoffen kopen of produceren om dan een kleermaker een kledingstuk naar wens te laten maken. Ook reeds afgewerkte kleding werd te koop aangeboden. Ten slotte kon men tweedehandskleding kopen. De manier waarop men aan deze kleding kwam zegt veel over de veranderingen in consumptie maar ook over bredere economische veranderingen.

Kinderkleding en onderkleding werd vaak zelf gemaakt. Over de andere kledingstukken en vooral de bovenstukken zegt Deceulaer dat stoffen zeer veel kostten. Dit betekende dat men liever betaalde aan een kleermaker (zijn maakloon was veel lager dan de prijs van stof) om te voorkomen de stof te verpesten. Het maakt het onwaarschijnlijk dat huishoudens stof zouden kopen, maar geen beroep zouden doen op kleermakers. Dit betekent echter dat er ruimte was voor het zelf maken van simpelere en minder zichtbare kledingstukken, zoals ondergoed. Maar het is nog steeds mogelijk dat huishoudens elke stap van het kleding maken zelf namen.¹⁵ Het verkopen van stof of kleding kon bovendien gebruikt worden als een extra inkomen voor het huishouden. De inkomens van boeren in de Kempen werden volgens Vanhaute gekenmerkt door een flexibele combinatie van activiteiten, waarbij landbouw centraal stond en met als doel de huishoudelijk zelfvoorziening.¹⁶ Werk in de kledingsector zou een van de vele inkomensstrategieën van de rurale bevolking kunnen zijn. De vraag is of het hier ging over arbeid gericht op zelfvoorziening, naar Vanhaute, of dat huishoudens werkten voor geld om meer te kunnen

¹³ Harald Deceulaer, 'Between Medieval Continuities and Early Modern Change: Proto-industrialization and Consumption in the Southern Low Countries (1300–1800)', *Textile History*, 37 (2006) 123-148 aldaar 136-137. Jan de Vries, *The industrious revolution*, 134-136.

¹⁴ Geheugen Collectief vzw, *BKRR-Textiel: voorlopig rapport* (onuitgegeven) 13-14.

¹⁵ Harald Deceulaer, *Pluriforme patronen en een verschillende snit. Sociaal-economische, institutionele en culturele transformaties in de kledingsector in Antwerpen, Brussel en Gent, 1585-1800* (Amsterdam 2001) 69-70.

¹⁶ Eric Vanhaute, *Heiboeren, Bevolking, arbeid en inkomen in de 19de -eeuwse Kempen* (Brussel 1992) 310.

consumeren zoals de Vries het stelt. Met andere woorden, was huisnijverheid iets dat nodig was om te overleven of ontstond het omdat men meer wilde kopen op de markt door de consumptierevolutie?

Bij het maken van kleding voor eigen consumptie stel ik mij de vraag of dit een coördinatieprobleem geeft. Niet iedereen had de nodige gereedschappen en vaardigheden. Dit betekent dat men afhankelijk was van elkaar: voor het lenen van gereedschap, het aanleren van technieken en eventueel ook voor gezelschap tijdens de lange uren die nodig zijn om één kledingstuk te maken. Indien er blijkt samenwerking te zijn bij het maken van kleding dan zal dat verder onderzocht worden.

Het verschil tussen op maat gemaakte kleding en prêt à porter is er één dat sterk naar voren komt in de historiografie over de kledingsector van de 18de en 19de eeuw. Kleding die op voorhand gemaakt werd om dan pas te verkopen, was zeer lang niet de norm. Toch komt confectie al voor in de 16de eeuw. In de steden werd confectiekleding gemaakt door zogenaamde ‘nieuwmakers’ en kousenmakers. Zij maakten vooral kousen, wanten, mutsen, broeken, vesten, Grotere stukken werden later ook meer en meer op voorhand gemaakt. Er is een bekende tendens naar steeds meer prêt à porter en later de meer gestandaardiseerde confectiekleding. Deze confectiekleding werd waarschijnlijk meer door de rurale bevolking gekocht. Zij hadden niet altijd de mogelijkheid om meerdere keren naar de steden terug te keren voor het passen en verstellen bij een kleermaker.¹⁷

Ten slotte was er de reeds besproken mogelijkheid om tweedehandskleding te kopen of te krijgen. Vanaf de 18de eeuw daalde de waarde van tweedehandstextiel drastisch omdat de mode sneller veranderde en textiel minder duurzaam werd, verloor de tweedehandssector veel van zijn belang. Het werd steeds meer iets dat enkel door de allerarmsten gedaan werd.¹⁸

Het is mijn hypothese dat dorpen die verder liggen van deze centra, meer afhankelijk waren van de lokale kledingproductie en niet veel beïnvloed werden door de consumptierevolutie, in tegenstelling tot de vele mogelijkheden die een stad voor zijn omgeving bood.

In deze bachelorpaper spits ik me, naast het literatuuronderzoek, toe op ten eerste de hoeveelheid kleding die huishoudens bezaten, ten tweede welke kleding ze bezaten en ten slotte op welke manier de kleding geproduceerd werd.

¹⁷ Harald Deceulaer, *Pluriforme patronen*, 39-44.

¹⁸ Geheugen Collectief vzw, *BKRRK-Textiel: voorlopig rapport* (onuitgegeven) 20.

1.2 Historische context van de Limburgse Kempen

De casus die ik gebruik voor mijn onderzoek is de Limburgse Kempen en meer specifiek de gemeenten Hamont en Beringen. Eerst zal ik de geografische en sociaaleconomische situatie van de 18de- en 19de-eeuwse Kempen schetsen. Daarna zal ik het hebben over het politiek onderscheid tussen de Brabantse en de Limburgse Kempen. Ten slotte ga ik dieper in op de twee gemeenten.¹⁹

De Kempen vormen een geografische eenheid die bijna heel de provincie Antwerpen en een deel van Limburg omvat. De regio wordt onderverdeeld in Kempische Laagvlakte (bestaande uit de Noorderkempen en de Zuiderkempen) en het Kempens Plateau (in het oosten).²⁰ Het landschap van de Kempen bestaat uit heide afgewisseld met (recent aangeplante) dennenbossen en moerassige gebieden. Aan het einde van de 18de eeuw bestond meer dan twee derde van de oppervlakte uit heide. De woonkernen lijken vlekjes in deze uitgestrekte onvruchtbare gebieden. De langgerekte dorpjes vormen zich langs beken en rivieren. De bevolkingsdichtheid rond 1800 is berekend als 30/km².²¹ Het was een duidelijk agrarische regio. Bemesting van de zeer arme grond was cruciaal, daarom moest veeteelt, waarvoor men de heide en de moerassen gebruikte, in balans zijn met de akkers voor de graanteelt. In de bevolkingstelling van 1796 waren heel wat herders geregistreerd. Zij woonden vaak in bij een boer. De voornaamste gewassen waren rogge, boekweit en haver.²² Pogingen tot ontginning van de heide doorheen heel de nieuwe tijd werden pas succesvol na 1840. Vaak was bebossing de enige mogelijkheid. Het cultiveren was een bijzonder kapitaalintensieve onderneming. Er ontstonden heuse landbouwkolonies, die heel wat werkgelegenheid creëerden in het Noorden van Limburg.²³

De Wachter vat de regio samen als bijzonder ruraal en perifeer, gekenmerkt door interne relaties en een rurale overlevingseconomie.²⁴ Deze overlevingseconomie werd bestudeerd door Vanhoute in de Noordelijke Antwerpse Kempen van de 19de eeuw.

Hij beschrijft de pijlers van het ideaaltype van de overlevingseconomie als volgt:²⁵

1. *Restrictief demografisch patroon. Met huwelijk, vruchtbaarheid en migratie als regelende factoren.*
2. *Zelfstandige arbeid. Controle op de eigen arbeidsomstandigheden.*
3. *Eigendom. Bezit van onroerende goederen en van productiemiddelen.*

¹⁹ Vooraf moet gezegd worden dat over de geschiedenis van de Limburgse Kempen niet veel geschreven is. Ik gebruik daarom literatuur over de Antwerpse Kempen, overzichtswerken over de twee Limburgen en onrechtstreekse informatie.

²⁰ Zie de interactieve kaart van Geopunt Vlaanderen. [<http://www.geopunt.be/>]

²¹ Astrid Slegten, 'Overleven op zandgrond: een onderzoek naar beroepsstructuur in de Noord-Limburgse Kempen op het einde van de 18de eeuw' eerste deel, *Het Liller Heem* (2009) 161-172, aldaar 165.

²² Astrid Slegten 'Overleven op zandgrond: een onderzoek naar beroepsstructuur in de Noord-Limburgse Kempen op het einde van de 18de eeuw' tweede deel, *Het Liller Heem* (2010) 22-28, aldaar 23.

²³ Alberts, *Geschiedenis van beide Limburgen*, 311-312.

²⁴ Astrid De Wachter, *De toepassing van wereldsysteem-analyse op geografische streken. Twee casestudies: de Kempen en noordelijk Ghana* (Gent 2002) 263.

Het in zichzelf keren betekent ook dat de Kempen minder geaffecteerd werden door prijsschommelingen die crisis veroorzaakten in de rest van de Nederlanden. Alberts, *Geschiedenis van beide Limburgen* 230-231.

²⁵ Vanhoute, *Heiboeren*, 310.

4. *Zelfstandig inkomen. Centraal staat het 'totale huishoudelijke inkomen'. Dit kenmerkt zich door:*
 - a. *De combinatie van activiteiten en inkomens op huishoudelijke schaal; het landbouwincome staat hierin centraal;*
 - b. *De huishoudelijke zelfvoorziening als streefdoel;*
 - c. *De flexibiliteit in de opbouw van het gezinsinkomen;*
 - d. *Het eigen, minstens gedeeltelijk autonoom aanbod van arbeid, goederen en diensten.*
5. *Een specifieke loon- en prijsvorming, bepaald door de gebruikswaarde van arbeid, goederen en diensten.*

Dit mechanisme was niet per se autarkisch, in die zin dat er op het niveau van het huishouden gezocht werd naar zelfvoorziening en er geen marktwerking was. Wel waren de marktinteracties regionaal beperkt en het overleven van het huishouden stond centraal. Belangrijk voor Vanhaute is de grote flexibiliteit die het systeem aan de dag legde. De combinatie van activiteiten door een huishouden noemt men *income pooling*. In de Antwerpse Kempen gebeurde dat vooral door export van landbouw surplus en huisnijverheid in de textielsector.²⁶ In de Limburgse Kempen werd de traditionele, op zelfvoorziening georiënteerde landbouw onder andere aangevuld door seizoensarbeid in Holland²⁷ of handelspraktijken buiten de eigen streek, zoals de teuten die in het volgend onderdeel aan bod zullen komen.²⁸

De pijlers van de door Vanhaute beschreven overlevingsstructuur (zie hierboven) werden in de ruime 19de eeuw ontmanteld. De demografie veranderde fundamenteel met een grotere bevolkingsdichtheid en een verjonging van de samenleving als gevolg. De gemene gronden werden bedreigd door privatisering. Investeerders van buiten de regio zijn steeds meer actief. Zij hebben veel van de gronden in handen en jagen de pachtprizen de hoogte in. Het betekent ook dat veel van het landbouwoverschot en kapitaal de Kempen verlaat. Terugval van zelfstandige boeren betekent dat steeds meer Kempenaren aan *income pooling* doen.²⁹ Dat vormt de laatste strategie om emigratie naar de stad te vermijden. De loonafhankelijkheid ging gepaard met zeer lage lonen. Pas tegen de laatste jaren van de 19de eeuw behaalde het dagloon het bestaansminimum³⁰, rond die tijd ontstaat er een volledig geproletariseerde bevolkingsgroep in de Kempen. De huishoudens verloren door proletarisering grotendeels hun felbegeerde autonomie.³¹ Tussen 1750 en 1850 kent de regio zowel een grote toename van het aantal armen als een toenemende polarisatie. Maar de landbouwsector speelt een stabiliserende rol voor het arbeidsoverschot en de groeiende proletarisering. De toegenomen voedingsbehoefte wordt voldaan door een intensiveringsproces.³² Vanhaute ziet de periferisering van de Kempen niet als gevolg van achterlijke of conservatieve mentaliteit maar als gevolg van de economische ontwikkelingen die in heel

²⁶ Zie Eric Vanhaute, 'Wolverwerking op het Turnhoutse platteland (1750-1850). Enkele bedenkingen bij het verstomd proto-industrieel debat', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 17 (1991) 28-49.

²⁷ De Wachter, *De toepassing van wereldsysteem analyse*, 233.

²⁸ Zie volgende hoofdstuk over teuten.

²⁹ Vanhaute, *Heiboeren*, 314-317.

³⁰ Een niveau dat sinds midden 18de eeuw niet meer behaald was. Het betere loon betekent nog niet meteen in verbetering in levensstandaard. De tien jaar voor de Eerste wereldoorlog wordt het stijgende loon beperkt door de vele periodes van werkloosheid.

³¹ Vanhaute, *Heiboeren*, 252-253.

³² Vanhaute, *Heiboeren*, 144, 302.

Noordwest-Europa voelbaar waren. Het is hetzelfde proces dat ervoor gezorgd heeft dat in de tweede helft van de 20^e eeuw de Kempen uit die periferie geraakte.³³

In de late 19de eeuw waren de eerste tekenen van industrialisering in de regio zichtbaar. Geografe Astrid De Wachter schrijft er het volgende over:³⁴

Vanaf het einde van de 19 de eeuw vestigden zich enkele vervuilende industrieën in de Kempen, en werd de overgang naar een 'industrialised rural region' ingezet, maar aanvankelijk bleef het industriële karakter erg beperkt. De industrialisering was extern bepaald en leidde niet tot een noemenswaardige opkomst van belangrijke stedelijke kernen (wel wat inwoners betreft, maar niet qua stedelijke voorzieningen).

In de 19de eeuw werd het isolement doorbroken door investeringen in infrastructuur. Waar voordien transport moeilijk en duur was en vooral de verbinding naar het zuiden er gebrekkig bij lag, werd de streek eindelijk geopend. Na de Zuid-Willemsvaart (1822-1826) worden verschillende kanalen doorheen de Kempen getrokken vanaf halverwege de 19de eeuw. Voor ons is belangrijk het Kempisch kanaal tussen Antwerpen en Bocholt (verbinding met Zuid-Willemsvaart), geopend in 1846, met een zijtak naar Hasselt in 1858 en Beverlo in 1857.³⁵ Vanuit Brussel had men vooral interesse in het verbinden van de industrie in het Luikse en in het Rijnland met de havens van Antwerpen. In 1866 bouwt men de spoorweg Luik-Hasselt-Eindhoven en in 1879 Antwerpen-Mönchengladbach, beter bekend als de IJzeren Rijn.³⁶ Dit was een belangrijke voorwaarde opdat de industrie er zich kon ontwikkelen. De ligging tussen Antwerpen, het Rijnland en het Luikse metaalbekken was ideaal. Maar dat was niet het enige: grond was er goedkoop in vergelijking met andere regio's; vervuiling affecteerde er minder mensen en het grote arbeiderspotentieel was niet georganiseerd.³⁷ Er ontwikkelt zich een non-ferro industrie. In Overpelt opent een zinksmelterij in 1888 die later uitbreide naar Lommel. In Kaulille vestigde zich een springstoffabriek, de Poudrierie Royale, in 1880. Er volgen chemische fabrieken in Tessenderlo, Ham, Bochelt en opnieuw Lommel. Steenfabrieken en pottenbakkerijen verspreiden zich over Limburg.³⁸ De industrialisering leidde tot ecologische problemen en erbarmelijke sociale omstandigheden. Vervreemding en de arbeider als 'louter productiefactor en makkelijker te vervangen dan een machine' zijn gekende problemen uit die periode. De chemische fabrieken waren desastreus voor de gezondheid van de arbeiders. Deze stonden bekend om hun geelgroene gezicht en knokige ledematen. In 1914 leed 34 % van de werknemers in de zinkfabrieken aan loodvergiftiging. De fabrieksbazen hadden een grote greep op het gemeenschapsleven: woningen, kerk en school waren eigendom van de fabriek. Bijvoorbeeld in Overpelt werd hier misbruik van gemaakt door de patroons die vaak van elders kwamen en de oprichting van vakbonden verboden.³⁹

³³ Vanhaute, *Heiboeren*, 317.

³⁴ De Wachter, *De toepassing van wereldsysteem analyse*, 263.

³⁵ M. van der Eycken, 'Verkeerswegen als bindteken? Een overzicht van 150 jaar relaties tussen de beide Limburgen op het vlak van de verkeersinfrastructuur door.' In: *Eenheid en scheiding van de beide Limburgen. Verslagbundel van het op 26 mei 1989 te Alden Biesen gehouden congres bij gelegenheid van de herdenking 150 jaar beide Limburgen* (Maastricht 1989) 69-94, aldaar 82.

³⁶ Ubach, *Handboek*, 431.

³⁷ De Wachter, *De toepassing van wereldsysteem analyse*, 252.

³⁸ Alberts, *Geschiedenis van beide Limburgen*, 242-243; Ubach, *Handboek*, 422.

³⁹ Alberts *Geschiedenis van beide Limburgen*, 244-246.

De steden in de buurt die konden dienen als marktplaats of waar kleermakers aanwezig waren, waren dun bezaaid in de Limburgse Kempen. De enige twee marktsteden waren Bree in het noorden en Hasselt⁴⁰ in het zuiden. Grotere centra zijn even buiten de regio te vinden, zoals Maastricht in het zuidoosten, Roermond in het noordoosten, Luik in het zuiden en Antwerpen en Brussel in het westen.⁴¹

Vliebergh schrijft in zijn boek uit 1906 over de Kempen in honderd jaar die hem voorafgingen, voornamelijk gebaseerd op gesprekken met oude Kempenaars. Vliebergh uitte zich als romanticus door zijn beschrijving van het Kempische karakter. Hij stelt dat de Kempenaar amper veranderde in de 19de eeuw, hoewel het uitzicht van de Kempen dat wel deed. Zijn zeden en gewoonten bleven hetzelfde: gastvrij, oprecht, moedig, zuinig, innovatief gebruik makend van de onvruchtbare aarde, maar bovenal op zichzelf gericht. Het landschap van de Kempen veranderde door transport en nijverheid die opkwam in de Noordelijke delen en de toeristen die de omgeving rond Antwerpen begonnen in te nemen. Maar dit had geen effect op het robuuste karakter van de Kempenaar.⁴² Deze afgesloten mentaliteit vinden we ook terug in de lichtjes xenofob aandoende laatste strofe van het Limburgs volkslied: “Waar men kloek en fier van aard, vreemde praal veracht; Eigen zeden, eigen schoon, ’t hart des volks bekoort.” De oorzaak van dit harde en simpele karakter zocht men in de levensomstandigheden. Door veel historici is het leven in de Kempen beschreven als zwaar en armoedig. Zo beschrijft R. Knaepen de landbouw als precair en marginaal door slechte weersomstandigheden en oorlogsprikelen.⁴³ Oorlogsproblemen hebben de Luikse Kempen meer geteisterd dan ander gebieden, door de niet gerespecteerde neutraliteit van het prinsbisdom en de ligging tussen grote mogendheden.⁴⁴

Hoewel de regio van de Kempen een geografisch geheel vormt, was en is ze politiek verdeeld. In de 18de eeuw maakten de westelijke gebieden deel uit van het hertogdom Brabant en de oostelijke Kempen, op een paar uitzonderlijke plaatsen na, het graafschap Loon, deel van het prinsbisdom Luik. Het hertogdom Brabant maakte deel uit van de Oostenrijkse Nederlanden, maar het prinsbisdom Luik vormde een eigen politieke entiteit als soevereine staat binnen het Heilig Roomse Rijk. De institutionele context verschilde dus sterk, dit had effect op de regelgeving maar had ook economisch belang. In 1794 worden zowel de Zuidelijke Nederlanden als het prinsbisdom ingelijfd in het revolutionaire Frankrijk en maken ze dus deel uit van een en dezelfde staat. Bij de Franse annexatie werd de onderverdeling behouden maar werden andere namen ingevoerd, namelijk: het departement Twee Neten en het departement Nedermaas. Tijdens de Nederlandse periode bleven de grenzen min of meer behouden en ze kregen hun hedendaagse namen: Antwerpen en Limburg (1815). Het duurt tot 1839 eer de provincie Limburg de huidige vorm aannam, na het afstaan van de noordelijke en oostelijke gebieden aan Nederland. In deze paper zal ik de Limburgse Kempen gebruiken als afbakening. Ze worden in de literatuur ook wel de Luikse, Loonse of Oude Kempen genoemd.

⁴⁰ Hasselt kende in 1801 5824 inwoners, Bree 1184. Pierre J.H. Ubachs, *Handboek voor de geschiedenis van Limburg* (Hilversum 2000) 316.

⁴¹ Indestege, Luc, ‘Streekdrachten in de provincie Limburg’, in Henri Vannoppen ed., *Streekdrachten in onze gewesten* (Gent 1994) 217-254, aldaar 234.

⁴² Emiel Vliebergh, *De landelijke bevolking der Kempen gedurende de 19de eeuw* (Brussel, 1906) 28-29.

⁴³ Roger Knaepen, *Kempische heidorten tussen Dommel en Neten. Historische geografie van het ontginningswezen, de pleinconfiguraties en sociaal-economische ontwikkelingen (met atlas)* (Gent 1994) (onuitgegeven doctoraatsverhandeling).

⁴⁴ Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen*, 33.

Binnen de Limburgse Kempen heb ik twee case-studies gekozen. Enerzijds bestudeer ik de regio rond de huidige gemeente Hamont-Achel. Deze is interessant omdat ze zich in de marge van de Kempen bevond, slecht verbonden was in westelijke en zuidelijke richting en zich daarom toelegde op de teutenhandel die in volgend hoofdstuk uitgebreid aan bod zal komen. Anderzijds komt de huidige stad Beringen en omgeving aan bod. Deze gemeente ligt aan de andere kant van de Limburgse Kempen en dicht bij Brabant, in het bijzonder de steden Aarschot en Diest.

1.2.1 Een dorp van teuten of een industriestad

Het kleine stadje Hamont, in de uiterst noordelijke uithoek van Limburg, vormt de eerste casestudy. Hamont ligt officieel in het gebied Kempens Plateau, maar in werkelijkheid ligt het er net naast, er is geen verschil in hoogte ten opzichte van de zeespiegel met de Maasvallei.⁴⁵ Hamont had een centrumfunctie ten opzichte van de omliggende dorpen: Achel, Kaulille, Sint-Huibrechts-Lille, Luyksgestel, Neerpelt en Overpelt. Enkele van deze dorpen behoren nu tot de gemeente Hamont-Achel. De gemeente wordt doorkruist door de Dommel en de Warmbeek. Hamont was de tiende stad van Loon in de 15de eeuw. Maar in de 16de en 17de eeuw was de hele regio in verval. Hamont verloor haar positie als handelscentrum en de stedelijke nijverheid kromp tot slechts zelfvoorziening. De bevolking kromp mee door uitwijking, vooral naar het noorden. In de 18de eeuw hadden de grote dorpen Overpelt en Neerpelt meer inwoners dan Bree en Hamont. Omdat ze minder dan 5000 inwoners telden werd hun de titel van stad afgenomen in de Franse periode. Voortaan behoorden ze tot het kanton Achel.⁴⁶

Hamont en de omliggende regio staan bekend om de historische teutenhandel. Dit fenomeen in de Noordwestelijke Kempen was ooit een onderwerp voor heemkundigen en volkskundigen, tot het werd herontdekt in de jaren 1970 en 1980 door breder sociaaleconomisch historisch onderzoek.⁴⁷ Hét basiswerk, geschreven door Jozef Mertens, verscheen in 1995: 'Handel en wandel van de teuten in Duitse gewesten'.⁴⁸ Later zijn ook anderen met dit onderzoek bezig geweest. Hier schets ik de grote lijnen van het fenomeen van de teuten, die essentieel zijn om de regio waar ze woonden te begrijpen.

Bij het gebrek aan Kempische bronnen voor de 16de eeuw is het precieze ontstaan van de teutenhandel niet te achterhalen. In de alleroudste registers van Pelt⁴⁹ en Eksel is de teutenhandel al een voldongen feit.⁵⁰ Wel leidt Mertens af, via bronnen van steden met uitgeweken Kempenaren en andere indirecte informatie, wat de context was waarin die praktijk ontstond. De 15de- 16de-eeuwse noordelijke regio's voldeden aan vijf belangrijke voorwaarden voor het ontstaan van de ambulante handel. Ten eerste was

⁴⁵ Zie de interactieve kaart van Geopunt Vlaanderen. [<http://www.geopunt.be/>]

⁴⁶ Slegten, 'Overleven op zandgrond. Deel 1', 165; Alberts, *Geschiedenis van beide Limburgen*, 39; Jean-Marie Duvosquel, Hervé Hasquin, en Raymond Van Uytven. *Gemeenten Van België: Geschiedkundig En Administratief-Geografisch Woordenboek*. (Brussel 1980) 340-341.

⁴⁷ Slegten, 'Overleven op zandgrond. Deel 1', 162. Voor het ontdekken door de heem- en volkskundigen hadden de teuten een reputatie als rovers, moordenaars en zigeuners, dankzij het boek van Pieter Ecrevisse uit 1842, genaamd 'De Teuten.' Waarschijnlijk lag dat aan een persoonlijke vete met een teut. Vliebergh, *De landelijke bevolking der Kempen*, 32.

⁴⁸ Jozef Mertens, *Handel en wandel van de teuten in Duitse gewesten* (Lommel 1995).

⁴⁹ Pelt wordt gebruikt als verzamelterm voor Overpelt en Neerpelt, die een schepenbank deelden.

⁵⁰ Mertens, *Handel en wandel*, 299.

er een probleem van overbevolking. Na de laatmiddeleeuwse vervalperiode nam de bevolking gestaag toe, maar de grond was nog steeds arm en kon deze groeiende populatie niet ondersteunen. Ten tweede doorbrak in de nieuwe tijd het geld als onderdeel van de plattelandseconomie, die voordien op autarkie en ruilhandel berustte. Dat gaf nieuwe mogelijkheden, door de ontstane vraag naar producten op het platteland en het gebrek aan instituties die het aanbod reguleerden. Ten derde werden de arme Kempen die deel uit maakten van het Prinsbisdom Luik grotendeels aan hun lot overgelaten door dit prinsbisdom. Vanuit Luik was er meer belangstelling voor de rijkere zuidelijkere gebieden. Dit betekende relatief lage belastingdruk en weinig regulering.⁵¹ Ten vierde speelde het successierecht een rol. Dit was in de teutenregio een eerstgeboorterecht wat betekende dat de oudste zoon de boerderij (of de adellijke rechten) erfde en de andere broers en zussen uitkocht. Op die manier was er weinig versplintering van landbouwbedrijfjes. Het betekende ook dat jongere zonen werk moesten zoeken als dagloner of iets moesten zoeken buiten de agrarische sector. Ten laatste was er een niet te verwaarlozen nijverheid in de oostelijke Kempen in de 15de en 16de eeuw: van lakennijverheid van eigen wol tot het maken van netgarens en visnetten. Ook vermeldt hij de valkerij, de handel in slachtvee en vrachtrijders. Nijverheden die we in de latere eeuwen amper terugvinden.⁵²

De belangrijkste soorten teuten waren de koperteuten, textielteuten en snijders.⁵³ Snijders, ook wel lubbers genoemd, castreerden paarden, varkens, stieren en schapen. Soms combineerden ze dit met de handel in deze dieren.⁵⁴ Teuten waren zeer divers maar het algemeen profiel van een teut is het volgende: De teut is actief (beoefent zijn vaardigheid of koopt en verkoopt zijn waren) buiten zijn woonplaats. Het gaat om geldhandel en geen ruilhandel, waarvan veel op krediet. Hij is zelfstandige of zit in een kleine compagnie en maakt doorgaans niet zijn eigen waren. Hij trekt rond van huis tot huis door het platteland. Iedere teut of compagnie heeft zijn eigen streek, doorgaans in Nederland en Duitsland maar ook in de Ardennen, Lotharingen en Denemarken. Die relatie tussen teut en zijn buitenlands afzetgebied noemt Mertens een wezenskenmerk van de teutenhandel. Enkele teuten zijn rijk geworden. Voor de producenten en de consumenten echter hebben ze veel welvaart gecreëerd.⁵⁵ Ze vertrokken rond februari, maart naar hun handelsgebied en kwamen terug in december om kerst te kunnen vieren, daarom noemt men ze retourmigranten of remigranten. Vanaf de 17de eeuw neemt het aandeel van textielteuten toe. Van der Sijpe is van mening dat dit te maken heeft met een toegenomen bevolkingsdruk en koopkracht in de afzetgebieden.⁵⁶ De aanwezigheid van de teuten heeft een zichtbaar effect op de lokale economie, zoals af te leiden is uit de bevolkingstelling van het jaar 1796. Er is een relatief grote textielsector in de regio. Hamont fungeerde als verzorgend centrum. Het dorp stond bekend om zijn horlogemakers, er waren er in die tijd vier aanwezig. In Hamont bevond zich ook de enige bakker in de

⁵¹ Deze lage belastingdruk zal veranderen tijdens de Franse periode en was een van de redenen waarom het verzet tegen Franse overheersing in het departement van de Nedermaas zo heftig was.

⁵² Mertens, *Handel en wandel*, 294-298.

Over de bloeiende schapenteelt en textielnijverheid in de Brabantse Kempen in dezelfde periode is meer bekend. Zie daarvoor Maïka De Keyzer & Eline Van Onacker, *Beyond the flock: sheep farming, wool sales and capital accumulation in a medieval peasant society: the Campine area in the Low Countries* (Antwerpen 2012) en Bénédicte Geudens, *De Kempen als wolreservoir: Van het Kempische schaap tot het Kempische laken* (Antwerpen 2012) (onuitgegeven bachelorscriptie).

⁵³ Vliebergh heeft het ook over 'haarteuten', deze Lommelse pruikenmakers zouden tot in Amerika geraakt zijn met hun lucratief handeltje. Vliebergh, *De landelijke bevolking der Kempen*, 33.

⁵⁴ Luk Van de Sijpe, 'De teuten. Noord-Limburgse retourmigranten en hun erfgoed.' *Tijd-Schrift 2* (2012) 26-29, aldaar 27.

⁵⁵ Mertens, *Handel en wandel*, 303-304.

⁵⁶ Van de Sijpe, 'De teuten', 27-28. De rijkere regio's zoals Holland en het Rijnland

regio. Brood was zeer duur omdat men destijds vooral boekweit verbouwde, niet geschikt voor het bakken van brood. Daarom moest tarwe ingevoerd worden.⁵⁷

In de 18de en eerste helft van de 19de eeuw neemt de ambulante handel in heel Europa toe.⁵⁸ Ook de teuten kennen toenemende aantallen, grotere afzetgebieden en een diverser aanbod van waren. Ze verkopen nu ook lijnwaad, zaaigoed, glaswerk, biggen, aardewerk... Men treft steeds meer leurders aan in de teutgebieden, deze lijken meer op bedelaars dan op teuten en duiden op de groeiende armoede in het gebied.⁵⁹ Van de Sijpe ziet een andere ontwikkeling: textiel wordt meer verhandeld maar ketellappers en koperhandelaars geraken in moeilijkheden. Dit betekent dat oude teutencentra vervallen zoals Overpelt, Neerpelt en Luyksgestel en andere gebieden hun bloei kennen: Hamont, Sint-Huibrechts-Lille, Kleine-Brogel en Eksel.⁶⁰

De terugval van het aantal teuten werd ingezet in de eerste helft van de 19de eeuw. De grootste oorzaak hiervan was het scherper trekken van de grenzen tussen de opkomende natiestaten. Waar voor 1795 het graafschap Loon bij het Duitse rijk hoorde en het gebied rond de Maas en de Rijn versnipperd was, bestonden na 1839 twee grenzen tussen België en Nederland en tussen Nederland en Duitsland, die handel bemoeilijkten. De teuten werden verplicht zich te vestigen in hun afzetgebied (waar velen een detailwinkel openden) of terug te keren naar het thuisland. De handel en nijverheid veranderde in de loop 19de eeuw zo grondig dat er geen plek meer was voor ambulante handel.⁶¹

Het oprichten van veeartsscholen was een harde klap voor de snijders-castreerders. Privileges die de teuten hadden in hun afzetgebieden werden hun afgenomen.⁶² In de vroege 20ste eeuw bestonden er nog steeds teuten, maar ze waren met veel kleinere aantallen. Vliebergh constateert rond 1900 dat de 'teuterij' sterk verminderde. Hij zag ook dat de teuten voor veel welstand gezorgd hadden. Door hen en door de industrie die de teutenhandel vervangen heeft was het kanton Achel volgens hem het rijkste van de hele Kempen en de enige met een welstellende burgerij.⁶³ Teutenkapitaal werd gebruikt voor de opstart van de Kempische industrie.⁶⁴ Hoewel Hamont in 1896 slechts 912 inwoners telde en zijn status als stad verloor, was het in 1910 weer aangegroeid tot 3278 inwoners. Onder andere het grensstation van de IJzeren Rijn en de sigarennijverheid hebben Hamont terug zijn positie als stad gegeven.⁶⁵

⁵⁷ Astrid Slegten, 'Overleven op zandgrond: een onderzoek naar beroepsstructuur in de Noord-Limburgse Kempen op het einde van de 18de eeuw' derde deel, *Het Liller Heem* (2010) 61-75, aldaar 66.

⁵⁸ Spufford ziet al een grote toename van leurders en venters in Engeland in de late 17de eeuw. Margaret Spufford, *The great reclothing of rural England. Petty chapmen and their wares in the seventeenth century* (Londen 1984) 14.

⁵⁹ Mertens, *Handel en wandel*, 316-317.

⁶⁰ Van de Sijpe, 'De teuten', 28.

⁶¹ Mertens, *Handel en wandel*, 317-320. Onder andere door het opkomen van detailhandel als leefbaar fenomeen in de dorpen en de verbeterde infrastructuur.

⁶² Van de Sijpe, 'De teuten', 29.

⁶³ Vliebergh, *De landelijke bevolking der Kempen*, 34.

⁶⁴ Slegten, 'Overleven op zandgrond. Deel 3', 63.

⁶⁵ Duvosquel, Hasquin, en Van Uytven. *Gemeenten Van België*, 341.

1.2.2 Een dorp van boeren of een leeggelopen stad

Mijn tweede case-study: Beringen en omgeving in de 18de en 19de eeuw, heeft veel minder interesse opgewekt bij historici. Het is de mijn van Beringen, geopend in 1922 die speciale aandacht zal krijgen. Beringen ligt op de grens tussen het plateau en de Zuiderkempfen en wordt bovendien doorsneden door de Vallei van de Zwarte Beek en de Vallei van de Drie Beken.⁶⁶ Institutioneel bestond Beringen voor de Franse tijd uit enerzijds de binnenstad, deze was een vrijheid onder het Luiks stadsrecht en anderzijds de buitenstad of buiting, een onderdeel van het Graafschap Loon. In de 13de tot 15de eeuw was de stad een bloeiend handelscentrum met textielnijverheid. We weten dat in de 16de eeuw nog jaarmarkten georganiseerd worden. Maar Beringen zal, net als Hamont, vervallen tot landbouwdorp in de komende eeuwen. Net als in Hamont het geval was, hebben de nabij liggende dorpen meer inwoners. Vanaf de Franse tijd werd Beringen de hoofdplaats van het gelijknamig kanton en zal het enkele administratieve taken krijgen. Op het einde van de 19de eeuw zijn er ijzermijnen en lag de stad ideaal op het kruispunt van de spoorwegen tussen Koersel en Diest en tussen Leopoldsburg en Hasselt. Het zal echter een marginaal gebied blijven. Het is pas na 1950 dat Beringen terug een stad kan genoemd worden, momenteel de derde grootste in Limburg.⁶⁷

De omliggende dorpen die ook bediend worden door Beringen zijn Paal en Beverlo. Paal bleef een klein en onbelangrijk landbouwdorpje tot het in de 20ste eeuw een mijnwerkersgemeente werd. Beverlo zou hetzelfde overkomen zijn, mocht Leopold I er geen militair kamp opgericht hebben in 1835. De wijk van de geïmmigreerde burgers in dienst van het kamp, werd omgedoopt tot de gemeente Leopoldsburg. Ook Tessenderlo ligt dicht in de buurt en had een verbonden geschiedenis met Beringen. In dit dorp op de grens met Brabant is een deel van de Abdij van Averbode gebouwd. De grensgemeente had het extra zwaar te verduren door oorlogsgeweld in de 16de en 17de eeuw. De infrastructuurwerken hadden er eerder het gewenste effect dan in Beringen. In 1895 kwam er de eerste chemische fabriek. In 1910 kent de gemeente 5055 inwoners. Het Kempisch dorpje is in de 20ste eeuw een heuse industriestad geworden met een misschien contradictorische boom in toerisme dankzij de nog steeds aanwezige Kempische natuurschoonheid.⁶⁸

1.3 Leesplan

In het volgende hoofdstuk zal ik ingaan op de belangrijke debatten binnen kledingconsumptie en productie. Ten eerste komt de consumptierevolutie aan bod, dan proto-industrie en industriële revolutie en ten derde een culturele benadering van kledingconsumptie. Daarna worden de bronnen en de methode besproken. In het volgende hoofdstuk ga ik op zoek in die bronnen naar de hoeveelheid kleding die men bezat, de aard van die kleding en de manier waarop ze gemaakt werden. Ten slotte wordt een blik geworpen, op onderwerpen voor de masterproef.

⁶⁶ Zie de interactieve kaart van Geopunt Vlaanderen. [<http://www.geopunt.be/>]

⁶⁷ Duvosquel, Hasquin, en Van Uytven. *Gemeenten Van België*, 93-94.

⁶⁸ Duvosquel, Hasquin, en Van Uytven. *Gemeenten Van België*, 1084-1085.

2 Consumptiepatronen in West-Europa, een schets van de historiografie

Onderzoek naar kleding maakt deel uit van de studie van materiële cultuur. Deze kan op verschillende manieren benaderd worden. In dit hoofdstuk komen er drie benaderingen naar voor, deze zal ik hierna uitgebreider bespreken. Maar eerst geef ik een kort overzicht.

Het bestuderen van materiële cultuur en consumptiegedrag is sinds enkele decennia sterk in opmars, onder meer door de hernieuwde aandacht voor cultuurgeschiedenis en de belangstelling voor de vraagkant van de Industriële revolutie. Kleding wordt binnen de materiële-cultuurhistoriografie beschouwd als een cruciaal consumptiegoed, dat op sommige vlakken andere evoluties doormaakte dan huisraad.⁶⁹ Onderzoek naar kleding focuste zich aanvankelijk vooral op streekdrachten of volkscultuur, vaak beschrijvend en met weinig oog voor evoluties in tijd of verklaringen. Anderzijds hebben de kostuumhistorici de mode van de hogere en stedelijke klassen beschreven. Historisch onderzoek sinds de jaren '80 bestudeert de kledingsector langs twee nieuwe kanten. Enerzijds het sociaaleconomische, namelijk het kijken naar productie en distributie van kleding. Hierbij worden vaak grote, transnationale veranderingen bestudeerd zoals buitenlandse afzetmarkten, vroegkapitalisme, ambulante handel en ambachtsgilden. Binnen deze categorie bevindt zich het debat rond proto-industrialisatie. Dit concept duidt op een opkomst van vroegkapitalistische huisnijverheid op het platteland. Vaak werd er in deze huishoudens in de 18de eeuw textiel geproduceerd.⁷⁰ Spufford heeft het over de distributie binnen Engeland van onder andere textiel en kleding, via 'petty chapmen' of leurders.⁷¹ Socio-economische benaderingen brengen waardevolle bijdragen aan de grote theorieën rond de aanbodzijde van de industriële revolutie. Ze maken ook deel uit van het debat dat zich de vraag stelt tot wanneer in de tijd economische veranderingen zoals consumptierevolutie en openstellen van de markten terug te leiden zijn.

Anderzijds komt er ook een socioculturele benadering bij, want kleding is ook een symbolisch veld. Het heeft een betekenis die uitgedragen wordt, vaak gelinkt aan het zich onderscheiden van anderen en het bevestigen van de sociale stratificatie.⁷² Hier komt het vergelijken van verschillende sociale groepen aan te pas, zoals het bestuderen van kleding en de betekenis van kleding voor mannen of vrouwen, voor stedelingen of plattelandsbewoners, voor adel, burgerij, arbeiders, boeren... en voor verschillende leeftijdscategorieën. Deze historici bestuderen niet zozeer de objecten zelf maar het dragen van die objecten en de mogelijke connotaties die die objecten krijgen binnen verschillende contexten. Hester Dibbits definieert materiële cultuur als 'De betekenisvolle manier waarop mensen omgaan met objecten.'⁷³ Campbell benadrukt dat consumptie niet alleen onderzocht kon worden vanuit productie en

⁶⁹ Deceulaer, *Pluriforme patronen*, 18.

⁷⁰ Franklin F. Mendels, 'Proto-industrialization: The First Phase of the Industrialization Process', *The journal of economic history* 32 (1972) 241-261; Vanhaute, 'Wolverwerking op het Turnhoutse platteland', 28-49.

⁷¹ Spufford, *The great re-clothing of rural England*.

⁷² Ryckbosch, *A consumer revolution under strain*.

⁷³ Dibbits, *Vertrouwd bezit*, 12.

distributie, maar dat ook consumentengedrag moet meegenomen worden.⁷⁴ Hij ziet hedonisme als drijfveer achter de consumptiecultuur. Verschillende sociaal-culturele groepen hechten een andere betekenis aan de consumptie van dezelfde items. Een mogelijke reden voor consumptie kan bijvoorbeeld een ingebeeld plezierig gevoel dat met het item wordt geassocieerd. Dit zijn slechts enkele voorbeelden van de historiografie die, geïnspireerd door de antropologie, onderzoek rond materiële cultuur heeft vormgegeven. In de praktijk worden vaak zowel de economische als de culturele benadering gecombineerd om een meer algemeen beeld te vormen van de kledingsector in de nieuwe tijd.⁷⁵

In dit hoofdstuk behandel ik de drie belangrijke theorieën en benaderingen in het grote debat rond consumptie. Ze vormen elk een component van het onderzoek dat ik doe. Per benadering vermeld ik de belangrijkste auteurs en hun bijdrage aan de historiografie.

2.1 Consumptierevolutie

In de literatuur over consumptie wordt de nadruk gelegd op een breuk in de mate en de manier waarop we consumeren. Deze breuk zou ergens in de nieuwe tijd gebeurd zijn, sommigen noemen dit de ‘consumptierevolutie’, anderen zijn voorzichtiger. In dit hoofdstuk ga ik dieper in op deze consumptierevolutie.⁷⁶ Maar eerst stel ik me de vraag hoe de consumptie voor deze breuk eruitzag. Historici zoals onder andere Thorstein Veblen⁷⁷ hebben de term ‘conspicuous consumption’ gebruikt om deze middeleeuwse consumptiepatronen te beschrijven. Zij zien consumptie als een sociaal teken, bedoeld om zich te onderscheiden van anderen en een sociale status te tonen of te ambiëren. Dit competitieve karakter was extra belangrijk voor kleding omdat het zo zichtbaar was. Zowel rijkdom als smaak waren factoren die de ‘conspicuous’ waarde van een consumptiegoed bepaalden.⁷⁸ Zeldzame producten zoals edelstenen en bont vormden voor de hand liggende statusindicators omdat het dragen ervan anderen de mogelijkheid ertoe ontnam.

De klassiek verklaringen voor het verspreiden van consumptiegoederen en modetrends over de samenleving sluit daarbij aan. Dat is het concept van emulatie. Dat concept gaat opnieuw terug tot onder andere Veblen. Een kleine (adellijke) elite bepaalde de modetrends en andere bevolkingslagen probeerden hen na te doen om zo aan sociaal aanzien te winnen. Laag per laag en van stad naar platteland verspreidde de modetrend zich over de hele bevolking, tot ook de laagste bevolkingsgroep in de kleinste dorpen meedeed. Ondertussen moest de elite weer iets nieuws vinden om zich te onderscheiden van de rest. Sommige staten voerden een verbod in op het dragen van statusgoederen door lagere groepen. Deze ‘sumptuary laws’ (te vertalen als kledingverordeningen) moesten de bestaande hiërarchie vrijwaren. Dienstmeiden krijgen door veel auteurs die achter emulatie staan, een belangrijke positie toebedeeld. Zij kwamen in aanraking met de consumptiecultuur van de hogere klassen en kregen ook afdankertjes van

⁷⁴ Colin Campbell, 'Understanding traditional and modern patterns of consumption in eighteenth century England: a character-action approach' in: Brewer J. en Porter R. ed., *Consumption and the world of goods* (Londen, 1993) 40-57.

⁷⁵ Deceulaer, *Pluriforme patronen*, 23.

⁷⁶ Ik steun hierbij vooral op: Ryckbosch, *A consumer revolution under strain*, 25-37.

⁷⁷ Thorstein Veblen, *The Theory of the Leisure Class. An Economic Study of Institution*, (New York, 1899).

⁷⁸ De Vries, *The industrious revolution*, 22.

hun werkgever. Ze namen wat ze daar geleerd hadden mee naar de arbeidersklasse waarbinnen ze vaak huwden.⁷⁹ De emulatie van de lagere bevolkingsgroepen was soms duidelijk een vervalsing wanneer het ging over zeldzame en peperdure goederen zoals dat het geval was bij conspicuous consumption. Het kon daarom leiden tot stigmatisering van deze lagere groepen. Binnen deze theorie wordt alleen actorschap toegekend aan de elites. De anderen hadden geen eigen smaak, maar kopieerden blindelings.⁸⁰ In de Nieuwe tijd zou volgens sommigen die emulatie er nog steeds zijn, maar dan subtieler. Ryckbosch duidt de middenklassen aan als nieuwe trendzeters, maar ziet nog steeds dezelfde stigmatisering.⁸¹ De Vries haalt aan dat de ‘new luxuries’ veel meer homogeen waren en dankzij commercialisatie makkelijker te kopiëren. Het ging nu ook niet zo zeer over zeldzame goederen maar wel over comfort en bescheidenheid. Het was de ideale kans voor de lagere klassen om mee te zijn met de mode. Daarom zorgt het voor sociale verwarring.⁸² Uiteindelijk verklaart emulatie niet alles. Er komt veel meer kijken bij de verspreiding van mode. En op een individueel level was het status bevestigen of ambiëren zeker niet de enig motivatie.⁸³ Meersschant onderscheidt drie factoren die de populariteit van een weefsel in Gent bepaalden: mode, kwaliteit en betaalbaarheid.⁸⁴

Mckendrick is de geestesvader van de consumptierevolutie. In het boek dat hij samen schreef met Brewer en Plumb: ‘The birth of a consumer society. The commercialization of eighteenth century England’, legt hij deze zeer vergaande transformatie uit. In het 18de-eeuwse Engeland konden meer mensen goederen kopen dan ooit tevoren. Op enkelingen na kon iedereen meedoen aan de consumptie die voordien voorbehouden was voor de hogere klassen. Waar men voordien investeerde in kwaliteitsvolle goederen die jaren konden meegaan en vaak overgeërfd werden, werd dit grondig veranderd in de 18de eeuw. De focus op modieuze goederen zorgde ervoor dat goederen sneller afgedankt werden en de duurzaamheid bij de productie van de goederen erop achteruitging. Het concept van ‘noodzakelijke goederen’ breidde uit, naar dingen die voorheen niet als noodzakelijk werden beschouwd. Mode en het willen meedoen aan de mode is zo oud als de straat, wat nieuw was, was het feit dat zoveel mensen het konden doen. Deze baanbrekende transformatie, van hetzelfde allure als de industriële revolutie, was op zijn hoogtepunt in het derde kwart van de 18de eeuw.⁸⁵

Aan de basis van deze revolutie lag een commerciële revolutie en een verhoging van de levensstandaard in de 18de eeuw. Deze commerciële revolutie legt Mckendrick gedetailleerd uit in het eerder vermelde boek. De commercialisering bestond uit verbeterde publiciteitstechnieken via modebladen en paspoppen. Daarbovenop kwamen de intensere distributiekanaalen. Over heel Engeland ontstonden winkeltjes, waar voordien moest gewacht worden op markten en leurders. De winkelhouders waren een belangrijke actor, zij reageerden op de consumptierevolutie en versterkten ze, door reclame en

⁷⁹ Daniel Roche, *La culture des apparences. Une histoire du vêtement, XVIIe-XVIIIe siècle*. (Parijs 1989); McKendrick, *The birth of a consumer society*; de Vries, *The industrious revolution*.

⁸⁰ Ryckbosch, *A consumer revolution under strain*, 26-27.

⁸¹ Ryckbosch, *A consumer revolution under strain*, 34.

⁸² Isis Sturtewagen, *All together respectably dressed, Fashion and clothing in Bruges during the fifteenth and sixteenth centuries* (Antwerpen, 2016) 18. De Vries, *The industrious revolution*, 46-49.

⁸³ Lorna Weatherhill, *Consumer behavior and material culture in Britain 1660-1760* (Londen 1988) 195; Stana Nenadic, ‘Middle-Rank Consumers and Domestic Culture in Edinburgh and Glasgow, 1720-1840’, *Past and Present* 145 (1994) 122-156; Dibbits, *Vertrouwd bezit*, 14.

⁸⁴ Emmanuel Meerschant, ‘Textielaanbod in het achttiende-eeuwse Gent’, *Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en erfgoedkunde te Gent* 51 (1997) 155-180, aldaar 180.

⁸⁵ Mckendrick, *The birth of a consumer society*, 1 en 9.

voortdurende bereikbaarheid.⁸⁶ Verhoogde levensstandaard was ook één van de vereisten voor de consumptierevolutie:

*“Where once the ability to wear such fashions was limited to the very few, now rising real family incomes brought them increasingly within the reach of many.”*⁸⁷

Hij gaat niet in op het debat over levensstandaard en reële lonen. Maar geeft de statistieken van Elisabeth Gilboy, A. H. John en hemzelf, die aantonen dat in de eerste helft van de 18de eeuw de arbeidsklassen meer reëel inkomen kregen door de daling van voedselprijzen.⁸⁸ Bovendien vermeldt hij veranderingen die centraal zullen staan in de these van de Vries: meer lonen die in geld uitbetaald werden, meer vrouwen en kinderen die arbeid verrichtten en langere werkuren.⁸⁹ Dit alles had het resultaat dat een nieuw welvaartspeil werd bereikt. Mckendrick haalt ook aan dat de Engelse samenleving ‘dicht gelaagd’ was, dus weinig verschil tussen arm en rijk. De 18de eeuw veranderde de sociale hiërarchie in die zin dat de kloof tussen arm en rijk kleiner werd en het sociale systeem dynamischer.⁹⁰

De combinatie van de verhoogde reële lonen en de commerciële revolutie zorgde voor de aanwezigheid van een grote ‘home market’. In de 18de eeuw was er in Engeland voor het eerst een grote aandacht voor de verkoop aan de eigen bevolking, die steeds meer kon en wilde consumeren. In dit element van zijn consumptierevolutie ziet hij dan ook de complementariteit aan de industriële revolutie. Het is het missende stuk in de puzzel, namelijk de vraagzijde die de verhoogde aanbodzijde opving.⁹¹

Een laatste element uit zijn theorie die relevant is in dit kader, is het gebruik van emulatie als verklaring voor de toegenomen consumptiedrang. Emulatief consumeren was altijd al een verlangen van de midden- en lagere klassen. De verhoogde welstand in 18de-eeuws Engeland zorgde ervoor dat het makkelijker kon en daarom meer gebeurde. Hij gebruikt adjectieven als *“feverish, eagerly, hypnotic, en rampant”* bij het beschrijven van het consumptiegedrag van de Engelsen.⁹² Het dynamische en vrije dat de Engelse sociale hiërarchie zo kenmerkte maakte dat sociale competitie algemeen voorkwam en daarom emulatie nog belangrijker was dan in andere gebieden. Of zoals hij het zelf schrijft:

*“the social competition bred by its [Englands] closely packed layers, all offered exciting opportunities for the entrepreneur.”*⁹³

De kritieken op de theorie van de consumptierevolutie en op de methoden die hij gebruikt zijn luid en komen van vele kanten. Ten eerste is niet iedereen het eens met de stelling dat de levensstandaard verbeterde in de 18de eeuw. Ook zijn er historici die benadrukken dat ook zonder de verhoging van de

⁸⁶ Mckendrick, *The birth of a consumer society*, 1-2.

⁸⁷ Mckendrick, *The birth of a consumer society*, 1.

⁸⁸ Elisabeth Gilboy, *Wages in eighteenth century England*, (Cambridge, 1934); Arthur John, ‘agricultural productivity and economic growth in England, 1700-1760’, *Journal of economic history*, 25 (1965) 19-34; Neil McKendrick, ‘Home demand and economic growth. A new view of the role of women and children in the industrial revolution’, in: Neil McKendrick ed. *Historical perspectives. Studies in English thought and society* (London, 1974).

⁸⁹ Mckendrick, *The birth of a consumer society*, 23-24.

⁹⁰ Mckendrick, *The birth of a consumer society*, 11 en 19-20.

⁹¹ Mckendrick, *The birth of a consumer society*, 9.

⁹² Mckendrick, *The birth of a consumer society*, 11.

⁹³ Mckendrick, *The birth of a consumer society*, 20.

koopkracht toegenomen consumptie merkbaar is. Historici na hem koppelen consumptietoenames los van productieveranderingen, zodat consumptiegedrag als een zelfstandige actor bestudeert kan worden.⁹⁴ Dit houdt verband met een derde kritiek, namelijk op de zeer Engelse focus van zijn stelling. Tussen de lijnen van zijn tekst lijkt hij te zeggen dat Engeland het meest welvarende, vooruitstrevende land ter wereld was. Terwijl anderen erop duiden dat Engeland voorheen allesbehalve economisch of sociaal toonaangevend was. De revolutie die hij in Engeland ziet was misschien al eeuwen voorheen de dagelijkse realiteit in de stedelijke Nederlanden of Noord-Italië.⁹⁵ Er is ook kritiek die zich richt op het problematische van het veralgemenen van heel Engeland.⁹⁶ Het revolutionaire van de verandering wordt door een vierde kritische groep historici in vraag getrokken. Enkel de middenklassen en enkel de steden zouden dergelijke transformaties ondergaan zijn.⁹⁷ Ten slotte is er ook een politieke component aan de kritiek. Zijn theorie rond emulatie neemt actorschap af van iedereen die niet tot de elite behoort, paradoxaal aan zijn mening dat een consumptiemaatschappij een democratische en vrije maatschappij is.⁹⁸ Sommigen zien emulatie zoals hierboven al beschreven als ontoereikend om consumptiegedrag te verklaren. Ondanks de veelvuldige kritiek, blijft zijn boek cruciaal. Rond dit boek is het hele debat over consumptiegedrag ontstaan. Bovendien zien veel historici wel degelijk een grondige verandering in consumptie. Deze nam niet per se revolutionaire proporties aan en wordt niet in dergelijk positief licht tentoongesteld. De toename in consumptie wordt dan ook niet in dezelfde context van commercialisatie en industrialisatie geplaatst. Daarom zien ze deze transformatie gebeuren in een andere tijd en plaats dan Mckendrick, namelijk al vanaf de 17de eeuw en over de hele westerse wereld.⁹⁹

Weatherhill is één onder hen. Zij ziet zeker een toename van consumptie tussen 1660 en 1760 in Engeland. Maar veranderingen in consumptiegedrag hadden enkel betrekking op de middenklassen, ze trekt de grens ter hoogte van de gegoede boeren. De lagere klassen hadden geen tijd of geld voor een dergelijk engagement. Dus geen volledige consumptiemaatschappij, wel een opkomende consumptiecultuur onder de middenlagen, die meer nadruk legde op het materiële. Ze bekijkt ook de interactie met distributie en economische groei in Engeland en ziet beïnvloeding aan vraag- en aanbodzijde, die ook zorgde voor verschillen tussen regio's. Weatherhill benadrukt dat 'once-and-for-all' theorieën niet werken, maar dat men moet kijken naar de verschillende sociale functies die consumptiegoederen vervulden.¹⁰⁰

Kleding maakte deel uit van de consumptierevolutie en wordt onder andere door Meerschout in als een opzichzelfstaande categorie bestudeert. Hij gebruikt Franse literatuur over het onderwerp om tot de conclusie te komen dat in de 18de eeuw met zekerheid de consumptie van textiel toenam. Hij noemt die modewoede die in de steden ontstond een consumptieverplichting, omdat men de keuze had tussen

⁹⁴ Ryckbosch, *A consumer revolution under strain*, 26-27.

⁹⁵ Anton Schuurman, 'Aards geluk, Consumptie en de moderne samenleving', in: idem e.a. ed., *Aards geluk, de Nederlanders en hun spullen van 1550-1850* (Amsterdam 1997) 11-27 aldaar 16-17.

⁹⁶ John Styles, 'Clothing the North. The Supply of Non-Elite Clothing in the Eighteenth-Century North of England', *Textile History* 25 (1994) 139-66, aldaar 156-160 benadrukt dat noordelijk Engeland en de 'Midlands' een heel ander traject kenden.

⁹⁷ Onder andere Weatherhill, *Consumer behaviour*.

⁹⁸ Ryckbosch, *A consumer revolution under strain*, 26-27.

⁹⁹ Zie voor een lijst van casestudies die tot deze conclusie hebben geleid: Ryckbosch, *A consumer revolution under strain*, 28.

¹⁰⁰ Weatherhill, *consumer behavior*, 191-200. Deze meer genuanceerde benadering komt in het derde deel van dit hoofdstuk verder aan bod.

volgen of status verliezen. Ook op het platteland was de druk voelbaar.¹⁰¹ De toename in modegevoeligheid bovenop de bestaande buitenlandse markten vormden een oorzaak voor veranderingen in textielproductie in de 18de eeuw.¹⁰² Deze textielproductie vormt nu net een centrale probleemstelling in de sociaaleconomische historiografie over de 18de-eeuwse Nederlanden. De theorieën rond proto-industrie en de industriële revolutie zijn relevant voor mijn onderzoek omdat het de herkomst van kleding bespreekt die op zijn beurt de distributie en consumptie van kleding beïnvloedde.

2.2 Proto-industrialisering en de industriële revolutie

In de jaren '70 komt Franklin Mendels voor het eerst met zijn model van de proto-industrialisering.¹⁰³ Volgens Mendels vormde huisnijverheid in de 18de eeuw de noodzakelijke voorbode van de industriële revolutie. Huisnijverheid is het vervaardigen van producten, op een artisanale manier, binnen het huishouden, vooral op het platteland, met de bedoeling deze te verkopen en zo het inkomen aan te vullen. Mendels duidt op de grote groei van deze vorm van nijverheid in de 18de eeuw. Hij deelt daarmee de industrialisering op in twee fases. In de eerste fase kwam er een boost in de nijverheid op het platteland, traditioneel georganiseerd, maar wel marktgericht. Dat was de proto-industrie. Drie strikte voorwaarden moeten volgens Mendels voldaan zijn om te kunnen spreken van proto-industrie: marktgerichte productie met afzet buiten de eigen regio, de huishoudelijke 'income pooling'¹⁰⁴ en een parallelle uitbouw van commerciële landbouw. De tweede fase had een radicaal ander karakter. De moderne, machinaal aangedreven fabrieken, vormden het typische beeld over de industriële revolutie.¹⁰⁵ Regionale verschillen traden op doordat sommige regio's de eerste fase doormaakten maar niet succesvol industrialiseerden. Anderen doorgingen wel beide fases, zoals het model het voorstelt. Er zijn ook regio's die geen belangrijke proto-industrie kenden maar toch industrialiseerden. Toegepast op de Zuidelijke Nederlanden, dan kunnen we voor elk van deze een voorbeeld vinden. In Vlaanderen was de linnennijverheid in de nieuwe tijd sterk ontwikkeld, maar liet de industrie op zich wachten. Rond Luik en Verviers werkten al vele huishoudens in de metaal- en wapennijverheid. Zij maakten de transitie naar fabrieksarbeider al vroeg in de 19de eeuw.¹⁰⁶ In de Limburgse Kempen, zoals hierboven al beschreven, was huisnijverheid in de 18de eeuw van geen waarneembare schaal. Toch vond eind 19de eeuw er een industrialisering plaats.¹⁰⁷

In de jaren '80 hebben veel historici zich in het debat rond de proto-industrialisering gemengd. Zij maakten deel uit van een algemene historiografische tendens die de verschillen tussen de vroegmoderne en de laatmoderne tijd in vraag stelt. Over proto-industrie in de Kempen is er het werk van Vanhaute:

¹⁰¹ Meersschaut, 'Textielaanbod', 155.

¹⁰² Meersschaut, 'Textielaanbod', 179.

¹⁰³ Mendels, 'Proto-industrialization', 241-261.

¹⁰⁴ Income pooling is het samenbrengen van verschillende inkomsten binnen een huishouden. Vaak gaat het dan over de combinatie van zowel marktgerichte als zelfstandige activiteiten, zowel agrarisch als in de nijverheid en de bijdrage van vrouwen en kinderen aan de overlevingsstrategie van het huishouden.

¹⁰⁵ Mendels, 'Proto-industrialization', 241.

¹⁰⁶ Mendels, 'Proto-industrialization', 146.

¹⁰⁷ Zie hoofdstuk 1.2 Historische context van de Limburgse Kempen

“Wolverwerking op het Turnhoutse platteland (1750-1850). Enkele bedenkingen bij het verstomd proto-industrieel debat”. Wanneer Vanhaute in 1991 dit artikel schrijft, is het proto-industrieel debat al verstomd. Hij ziet dat in de jaren ‘80 er vragen werden gesteld bij Mendels strikte invulling van het concept proto-industrie. Hij zag ook dat er aandacht kwam voor het verschil tussen ‘putting out’ en ‘exploitation-through-trade’. In het ‘putting out’ systeem of ‘Verlagssystem’ had de handelaar de grondstoffen, machines en bestellingen in handen en was de arbeider daarom afhankelijk van hem. In het ‘Kaufsystem’ of ‘exploitation-through-trade’ bracht de producent zelf de waren op de markt. Ook de band tussen de huisnijverheid en de aard van de landbouworganisatie, werd het onderwerp van onderzoek. Vanhaute onderzoekt de proto-industrie in de regio rond Turnhout en linkt die met eerder onderzoek dat hij deed rond overlevingsmechanismen in de 18de-eeuwse Kempen.¹⁰⁸ Hij stelt zich de vraag of er een overgang te zien is tussen een symbiose van landbouw en industriële activiteiten naar een tegenstelling tussen de twee. Hij kijkt ook naar demografische en sociale gevolgen van aan- of afwezigheid van de proto-industrie.¹⁰⁹ Zijn conclusie is dat de Turnhoutse wolverwerking gebeurde via lokale specialisatie en in kleine ateliers, dit liet controle toe op arbeid en product. Er was gebrekkige kapitaalaccumulatie. Dat zou een van de redenen worden waarom de huisnijverheid ten onder ging door concurrentie met de mechanisch geproduceerde, veel goedkopere kousen. De regionaal zelfvoorzienende landbouweconomie integreerde de huisnijverheid zonder fundamenteel te moeten veranderen. Wanneer de proto-industrie wegviel in de 19de eeuw toonde de landbouwsamenleving opnieuw veerkracht en dynamiek en leidde het niet tot verpaupering of proletarisering.¹¹⁰

“De ambiguïteit in het dorpsleven, enerzijds de openheid voor nieuwe, ingrijpende productieprocessen, en anderzijds de flexibiliteit van de eigen overlevingsstructuren, is een centraal kenmerk van de 19de-eeuwse plattelandssamenleving.”¹¹¹

Ook Meersschout praat over proto-industrie in de Zuidelijke Nederlanden. Hij maakt een onderscheid tussen de nieuwe textielnijverheden, zoals de siamoise-, flanel- en molletonweverijen die de nieuwe 18de-eeuwse consumptienoden vervulden en de proto-industrie die linnen maakt voor de export, voornamelijk naar Spanje en zijn kolonies. Hij heeft kritiek op Mendels redenering omdat deze niet voldoende de kant van de consumptie bekijkt.¹¹²

Verder bouwend op de werken van Mckendrick en Mendels, postuleert de Vries de theorie van de Industrious Revolution. In de 18de eeuw was er enerzijds een toename in consumptie, dus vraag naar producten en anderzijds een grotere toevloed van werkkrachten naar de markt, dus een hoger arbeidsaanbod. De verklaring hiervoor zoekt hij op het niveau van het huishouden. Deze produceerden meer, met het doel te verkopen, en ze kochten meer van anderen. Sterk in contrast met Marxistische visies, zegt de Vries dus dat huishoudens marktafhankelijk wilden zijn. Om dit te bewerkstelligen hadden ze vier opties: landbouwspecialisatie, proto-industrie, loonarbeid en commerciële activiteiten.¹¹³

¹⁰⁸ Zie hiervoor Vanhaute, *Heiboeren*.

¹⁰⁹ Vanhaute, ‘Wolverwerking op het Turnhoutse platteland’ 28-30.

¹¹⁰ Vanhaute, ‘Wolverwerking op het Turnhoutse platteland’, 46-47. Dat is een gelijkaardige conclusie als in zijn boek *Heiboeren, Bevolking, arbeid en inkomen in de 19de -eeuwse Kempen* (Brussel 1992) dat ik in hoofdstuk 2.1 besprak.

¹¹¹ Vanhaute, ‘Wolverwerking op het Turnhoutse platteland’, 48.

¹¹² Meersschaut, ‘Textielaanbod’, 158-159 en 179.

¹¹³ De Vries, *The industrious*, 71-72.

De stijging van de arbeidsparticipatie van huishoudens is ook te zien in hun ijverigheid ('industriousness'). 18de-eeuwse mannen, vrouwen en kinderen werkten langere uren en werkten die uren ook harder om meer te kunnen verdienen en consumeren. Deze tendens zorgde voor een meer doorgedreven arbeidsspecialisatie, wat op zijn beurt leidde dat tot hogere productie en prijsdalingen van de eindproducten.¹¹⁴

De verhoogde ijverigheid kwam niet uit noodzaak om te overleven, maar ontsprong vanuit nieuwe consumptie ambities.¹¹⁵ Deze consumptie-aspiraties waren niet voor alle sociale groepen hetzelfde. De Vries maakt het verschil tussen midden- en lagere groepen en verdeelt de twee op basis van het kunnen inhuren van dienstpersoneel. Ten eerste besteedde de middenklasse meer aandacht aan comfort. Voorbeelden hiervan zijn de steeds meer gespecialiseerde meubels, het nieuwe belang aan verlichting en privacy.¹¹⁶ Ten tweede werden koloniale waren een essentieel element in het dagelijkse leven van bijna alle lagen van de bevolking. Chinees porselein en Indisch katoen waren in de mode, maar nog belangrijker waren tabak, suiker, koffie en thee.¹¹⁷ Breekbaarheid of een algemeen gebrek aan duurzaamheid was een derde kenmerk van het nieuwe consumptiegedrag. Porselein werd gebruikt in plaats van het stevigere metaal.¹¹⁸ Kleding was hier ook een cruciaal voorbeeld van, in de 18de eeuw werden minderwaardig wol, katoen en gemengde weefsels meer en meer gebruikt, waardoor deze kleding minder lang meeging. De voorliefde voor meer breekbare consumptiegoederen maakte deel uit van de grote verandering in de aard van het consumptiegedrag: de verschuiving van het investeren in goederen naar het consumeren van goederen. Goederen worden minder geërfd of tweedehands gekocht, maar werden nieuw gekocht en hadden slechts een korte levensduur.¹¹⁹ De nieuwe consumptieambities waren ten slotte veel meer individueel van oorsprong. De lange termijn noden van het huishouden kregen een mindere prioriteit toebedeeld dan de pas ontstane consumptienoden, wat tot tegenstrijdige omstandigheden leidde.¹²⁰

Niet iedereen ziet consumptie als motor achter de verhoogde zelfexploitatie. Catharina Lis en Hugo Soly, Eric Vanhaute en Erik Thoen hebben allen de zelfexploitatie op het Zuid-Nederlandse platteland verklaard door verhoogde levensduurte, zonder ruimte voor commercialisering of consumptie.¹²¹ Thoen spreekt over een commerciële overlevingseconomie. In dit model gingen de boeren meer naar de markt om hun eigen goederen te verkopen maar niet om andere goederen te kopen.¹²²

¹¹⁴ Ryckbosch, *A consumer revolution under strain*, 29-30.

¹¹⁵ De Vries, *The industrious revolution*, 73.

¹¹⁶ De Vries, *The industrious revolution*, 126-129.

¹¹⁷ De Vries, *The industrious revolution*, 156.

¹¹⁸ De Vries, *The industrious revolution*, 129-133.

¹¹⁹ De Vries, *The industrious revolution*, 145.

¹²⁰ De Vries, *The industrious revolution*, 178-180.

¹²¹ Catharina Lis en Hugo Soly, *Armoede en kapitalisme in pre-industrieel Europa* (Antwerpen 1986) 171-175; Vanhaute, *Heiboeren*.

¹²² Erik Thoen, 'A "commercial survival economy" in evolution. The Flemish countryside and the transition to capitalism (Middle Ages - 19th century)', in: P. Hoppenbrouwers en J. Luiten van Zanden ed., *Peasants into farmers? The transformation of rural economy and society in the Low Countries (middle ages-19th century) in light of the Brennerdebate* (Turnhout 2001) 102-157, aldaar 102, 156.

De Vries is het fundamenteel oneens met het idee van een consumptierevolutie.¹²³ Toch beschrijft hij de bovengenoemde consumptieambities als een sprong van de ene naar de andere toestand. Binnen die nieuwe toestand krijgt de industriële revolutie de kans zich te manifesteren.¹²⁴

*“Changes in household behavior constituted an ‘industrious revolution,’ a consumption-driven commercial phenomenon that preceded and prepared the way for the Industrial Revolution, which was driven by technology and changes in organization.”*¹²⁵

In deze theorie krijgt de consument een duidelijk actorschap. Het is de man of vrouw zelf die wou consumeren en daarom de nodige beslissingen maakte en werk verrichtte om dat te kunnen doen. Volgens Ryckbosch is de Vries toch nog even optimistisch als Mckendrick door te praten over een collectieve ‘groping for modernity’. Hier zit opnieuw het idee achter dat in de 18de eeuw de sociale orde minder rigide werd. Ryckbosch duidt ook op de dissonantie tussen de productietoename op het platteland, die de Vries aanhaalt als bewijs van zijn stelling, en de consumptiepatronen die ontstaan waren in de stad. Maar in de steden was productietoename en specialisatie in de 18de op de terugweg.¹²⁶

De (sociaal)economische manier waarop consumptie bestudeerd is door de hier besproken historici, ofwel van een consumptie of van een productie uitgangspunt, vormt slechts één benadering. In deze paper wil ik ook aandacht besteden het culturele aspect van kleding en consumptie. In de culturele benadering zijn interessante theorieën en methoden naar voor gekomen die besproken worden in het volgende hoofdstuk.

2.3 Kleding als taal

Binnen de culturele historiografische traditie van de jaren ‘80, kwam er een hernieuwde aandacht voor materiële cultuur. Studies die toen ontstonden, vooral in de Franse literatuur, benadrukten dat kleding niet alleen objecten zijn maar dat ze ook betekenissen worden toegekend. Deze betekenissen bepalen de relatie tussen kleding en het lichaam en zenden signalen naar andere mensen over wie we zijn of zouden willen zijn. Ze kunnen veranderen en ze worden geplaatst binnen grotere culturele transformaties in de 17de en 18de eeuw, zoals toegenomen privacy en het begrippenpaar rein en onrein of het 19de-eeuws nationalisme, zoals het ontstaan van streekdrachten.¹²⁷

Een belangrijk werk binnen deze nieuwe culturele interpretatie van vroegmoderne kleding is dat van Daniel Roche: ‘La culture des apparences’. Apparance, of voorkomen, heeft betrekking op meer dan alleen kleding, het gaat ook over pruiken, make-up en lichaamshouding. In deze monografie gaat Roche op zoek naar de sociale beeldwereld in 17de en 18de-eeuws Frankrijk. Deze tekens, die gegeven worden aan de hand van het voorkomen en geïnterpreteerd worden binnen een bepaalde context, kunnen beschouwd worden als een taal. Kledingcultuur in het ancien régime, was saai en rigide. Sociale codes

¹²³ De Vries, *The industrious revolution*, 122.

¹²⁴ De Vries, *The industrious revolution*, 177.

¹²⁵ De Vries, *The industrious revolution*, 72.

¹²⁶ Ryckbosch, *A consumer revolution under strain*, 29-31.

¹²⁷ Dibbits, *Vertrouwd bezit*, 174.

bepaalden wie wat mocht of moest dragen. Wanneer in de late 17de eeuw gekeken wordt naar de betekenis van kleding dan was beschermen tegen weer en wind nog steeds het belangrijkste. Op de tweede plaats kwam het uiten van de sociale orde.¹²⁸ Dit gaf dus weinig ruimte voor zelfpresentatie.

In het 18de-eeuwse Parijs van de middenklassen ontstond een nieuwe kledingcultuur. Hierbij spreekt Roche wel degelijk over een ‘*revolution des apparences*’. Frivoliteit, kleur en vrijheid van zelfexpressie voorop, zou de nieuwe Parijse mode veel invloed uitoefenen op de andere sociale groepen, het omliggende platteland, het koninklijk hof en heel West-Europa. De belangrijkste drijfveer achter deze verschuiving was de 18de-eeuwse vrouw. Vrouwen namen in toenemende mate de productie van kleding over. De *Lingères* of naaisters staan centraal in het werk van Roche. De nieuwe frivoliteiten werden verspreid dankzij modebladen, geschreven door en voor vrouwen. Bovendien waren het vrouwen die als eerste de mode van andere sociale groepen kopieerden en het zeer hiërarchische ancien régime loslieten. Kleding zou in de 18de eeuw een vrouwenzaak worden.¹²⁹ De nieuwe elegante mode zorgde ervoor dat het lezen van kleding moeilijker werd, omdat de elites in de stad en in Versailles dezelfde mode aanhingen en ook steeds meer groepen zich die eigen begonnen te maken. Dit was makkelijker door de relatief goedkope stoffen en de aandacht voor details en accessoires. Hierdoor werd minder duidelijk aan de hand van kleding in welk sociaal hokje men de geobserveerde moest plaatsen. In tegenstelling tot sommige van de hierboven gemelde auteurs zijn de bourgeoisie volgens Roche niet de eersten om de nieuwe kledingcultuur te omarmen. In tegendeel, zij waren de laatsten die hun voorliefde voor soberheid en zuinigheid loslieten om de nieuwe mode te aanvaarden.

Roche heeft in zijn boek ook aandacht voor de verspreiding van deze nieuwe kledingcultuur naar het platteland, via handel en door het verspreiden van technische kennis. Dit laatste gebeurde van moeder op dochter, via dienstpersoneel en ten slotte via ‘meisjesscholen’ die een grote distributie tussen regio’s mogelijk maakten. Ook etiquetteboekjes en modeblaadjes speelden een rol. Uiteindelijk verspreidde de ‘revolutie in het voorkomen’ zich over heel Frankrijk en ver daarbuiten.¹³⁰ De toenemende armoede in de 18de-eeuwse steden vormde een scherp contrast met de nieuwe kledcultuur. Tweedehandskleding was voor vele armen daarom het enige betaalbare alternatief. Als resultaat hiervan konden tweedehandsverkopers armen uitbuiten. In de literatuur werden oudkleerkopers gezien als symbool van corruptie. Het stelen van kleding kwam in de 18de eeuw sterk op. Gestolen klederen werden vaak verkocht aan de oudkleerkopers, maar dat betekent niet dat alle oudkleerkopers immoreel en uitbuitende personen waren, uiteindelijk maakten zij al van ouds deel uit van de kledingdistributiesector.¹³¹

Een werk dat binnen deze traditie van cultuurhistorici terug te vinden is, is ‘*Vertrouwd bezit, Materiële cultuur in Doesburg en Maassluis 1650-1800*’ van Hester Dibbits. In deze monografie bestudeert Dibbits de materiële cultuur in twee plaatsen in de Noordelijke Nederlanden: Doesburg en Maassluis. Ze laat zich daarbij inspireren door de theorieën van Bourdieu en Erving Goffman.¹³² Ze zoekt naar de ‘contextgebonden connotaties van gedrag’¹³³, in dit geval consumptiegedrag. Ze is daarbij dus niet op zoek naar hoe bezit veranderde in de 17de en 18de eeuw, maar naar de manier waarop deze nieuwe

¹²⁸ Roche, *La culture des apparences*, 59-60.

¹²⁹ Roche, *La culture des apparences*, 483.

¹³⁰ Roche, *La culture des apparences*, 254-255.

¹³¹ Roche, *La culture des apparences*, 313 en 484.

¹³² Dibbits, *Vertrouwd bezit*, 13-14.

¹³³ Dibbits, *Vertrouwd bezit*, 14.

goederen toegeëigend werden. Het economische achterwege gelaten, komt het symbolische op de voorgrond. Achtereenvolgens bekijkt ze hoe mensen in Doesburg en Maassluis wonen, eten en drinken, gekleed gaan, lezen en schrijven en zien en aanraken. Hierbij is ze niet op zoek naar de scherpe contrasten tussen elite en volk en tussen stad en platteland. Over het zich kleden zegt ze het volgende:

‘Om zo goed mogelijk recht te kunnen doen aan de relatie tussen de kleding en het lichaam zullen wij bij de analyse van de gegevens niet uitgaan van de kledingstukken zelf, maar van datgene waarvoor zij bestemd waren: de ‘aankleding’ van hoofd, lijf en leden, met als resultaat een bepaalde vorm van zelfpresentatie, die op haar beurt weer bron van beeldvorming was.’¹³⁴

Ryckbosch zet zijn doctoraatsverhandeling ten opzichte van Mckendrick en de Vries, door consumptiepatronen in een heel andere context te bekijken, namelijk in een stad in economisch verval. Hierdoor daagt hij de stelling uit dat welvaart de oorzaak is van het ontstaan van een consumptiecultuur. Aalst kende in de 18de eeuw een proces van sociaaleconomische achteruitgang, sociale polarisatie, proletarisering en verpaupering.¹³⁵ Toch ondervindt hij een toename in consumptie die de verarming tegenspreekt. De goederen waren vaak van slechte kwaliteit en bij duurdere aankopen zoals huishoudlinnen was er wel degelijk een terugval in periodes van crisis. Maar over het algemeen was er toch een sterke toename in consumptie. Hij onderzoekt consumptiecultuur in relatie tot macht en kijkt naar de betekenissen die consumptiegoederen toebedeeld kregen. Het resultaat daarvan is de bevinding dat de nieuwe consumptiegoederen niet te maken hadden met comfort, wel met mode en het exotische aan de ene kant en privacy en beleefdheid aan de andere kant. De nieuwe mode was onopvallend, simpel, bescheiden en natuurlijk, dit zorgde ervoor dat sociale status anders werd gesymboliseerd. Sociale verschillen blijven aanwezig, maar werden eerder relatief uitgedrukt. Er ontstond één materiële cultuur waarbinnen sociale hiërarchie zich manifesteerde, in plaats van de meerdere materiële culturen die de sociale werkelijkheid voordien verdeelden. Ryckbosch komt tot de enigszins satirische conclusie dat ondanks de nieuwe, op bescheidenheid gebaseerde, consumptiecultuur, deze een middel bleef om sociale stratificatie te bevestigen en in stand te houden, net zoals de ‘conspicuous consumption’ die haar voorafging, deze keer met de burgerij als belangrijke speler.¹³⁶

Nenandic gaat in haar artikel: ‘Middle-rank consumers and domestic culture in Edinburgh and Glasgow 1720-1840’ op zoek naar de motivatie die mensen ertoe brengt om te consumeren of om goederen te bewaren. Ze wil daarbij de veelvormigheid van deze motivaties aanduiden. Dus enkel emulatie, zoals Mckendrick of enkel het functionele zoals Weatherhill is niet voldoende.¹³⁷ Ten eerste hadden sommige objecten een sentimentele waarde, door de context waarin ze gekocht waren of de personen van wie ze het geërfd of gekregen hadden. Ten tweede werd de drang om het eigen innerlijke via het materiële te representeren een belangrijke reden om te consumeren in de 18de eeuw, vooral onder de vrouwen van de middenklassen.¹³⁸ De relatie tot andere voorwerpen die ook de relatie van de personen binnen het huishouden symboliseren was een derde factor, die Schotten in de 18de en 19de eeuw ertoe bracht om bepaalde dingen te kopen en andere dingen niet.¹³⁹ Emulatie alleen faalt dus als verklaringsmodel voor

¹³⁴ Dibbits, *Vertrouwd bezit*, 175.

¹³⁵ Ryckbosch, *A consumer revolution under strain*, 32.

¹³⁶ Ryckbosch, *A consumer revolution under strain*, 273-277.

¹³⁷ Nenandic, ‘Middle-rank consumers’, 124-125.

¹³⁸ Nenandic, ‘Middle-rank consumers’, 135-136.

¹³⁹ Nenandic, ‘Middle-rank consumers’, 139.

consumptiegedrag, het is daarentegen wel relevant voor het bestuderen van archwaan van de elite ten opzichte van een toegenomen materiële cultuur bij hun minderen.¹⁴⁰

Sturtewagen bestudeert consumptie ook in een stad in verval, namelijk Brugge in de 15de en 16de eeuw. Ze stelt de stereotype beeldvorming van de mode in de ancien régime in vraag aan de hand van boedelinventarissen van de middenklassen en handelaars in Brugge. Het grote narratief, dat sociaaleconomische historici¹⁴¹ hadden opgehangen, van een langzame democratisering van consumptie doorheen heel West-Europa, veronderstelde dat kleding in de middeleeuwen zou bepaald zijn door emulatie en de mode er slechts heel traag zou veranderen. Vanaf de 16de eeuw zou mode toegankelijker worden dankzij goedkopere stoffes. Dit stereotype beeld wordt in vraag gesteld in haar onderzoek. In plaats van democratisering nam tussen de 15de en de 16de eeuw de sociale polarisatie zoals die te zien is in het kledingbezit sterk toe. De lagere klassen bezaten minder bovenkleding uit laken dan voordien en de hogere klassen bezaten meer zijde en sieraden. Nieuwe materialen in de 16de eeuw betekende nieuwe manieren om sociale differentiatie te tonen. Kleur en snit waren dan weer wel binnen alle sociale groepen gelijkaardig. Om respectabel geacht te worden moest kleding proper zijn en keurig hersteld. Ze legt de nadruk op het unieke van Brugge en het betrekken van de lokale politieke en economische situatie, die wel degelijk een effect hebben op consumptie. Haar werk vormt een tegenvoorbeeld voor die historiografie die de hele West-Europese wereld in één model wil gieten.¹⁴²

Deceulaer onderzoekt de kledingsector vanuit een ander invalshoek, namelijk de stedelijke gilden. In het boek: ‘Pluriforme patronen en een verschillende snit. Sociaal-economische, institutionele en culturele transformaties in de kledingsector in Antwerpen, Brussel en Gent, 1585-1800’¹⁴³ gebruikt hij staten van goed, processen en rekeningen van gilden als bron. Hij gaat op zoek naar dagelijkse praktijken van mensen in de kledingsector. Deze methode is zoals hij zelf zegt ‘bijna antropologisch’.¹⁴⁴ Hij legt de nadruk op de pluriformiteit van sociaaleconomische tendensen in de Nieuwe tijd. In dit boek beschrijft hij de processen die deze kledingsector doormaakte, bijvoorbeeld de overgang van ambachtelijke kleding naar massaproductie en van maatwerk naar prêt-à-porter, de achteruitgang van de kousenmakers, de genderverhoudingen binnen de sector...¹⁴⁵ Hij ziet dat per regio er grote verschillen waren in de manier waarop veranderingen gebeurden en wanneer deze veranderingen gebeurden. Hij ziet weldegelijk een toegenomen consumptie in de 18de eeuw, maar is er veel voorzichtiger mee en vindt een revolutie overdreven.¹⁴⁶ In het artikel: ‘consumptie en distributie van kleding tussen stad en platteland’¹⁴⁷, onderzoekt hij de kledingsector in de Zuidelijke Nederlanden en komt tot zeer bruikbare conclusies over distributie en opnieuw de regionale verschillen daarin. Hij pleit voor onderzoek over zowel productie, distributie als over de consument en zijn of haar achtergrond voor een volledig beeld van de vroegmoderne kledingsector.

¹⁴⁰ Nenandic, ‘Middle-rank consumers’, 154.

¹⁴¹ En ook Roche in zijn *Culture des apparences*.

¹⁴² Sturtewagen, *All together respectably dressed*, 329-331.

¹⁴³ Deceulaer, *Pluriforme patronen*.

¹⁴⁴ Deceulaer, *Pluriforme patronen*, 31.

¹⁴⁵ Deceulaer, *Pluriforme patronen* 32-33.

¹⁴⁶ Deceulaer, *Pluriforme patronen* 186.

¹⁴⁷ Deceulaer, ‘Consumptie en distributie’, 439-468.

Wat ik in deze voorstelling van de historiografie bijzonder relevant vind, is ten eerste dat er een verandering gebeurde in de consumptie van de 18de eeuw. Over de aard en de reikwijdte is niet iedereen het eens, vooral geografische verschillen worden daarbij benadrukt. Ten tweede is alleen de verspreiding of de verandering van een object bestuderen niet voldoende. Het is ook belangrijk om de betekenis die dit object heeft voor de eigenaar en voor de toeschouwer, binnen een bepaalde context, te bekijken. Ten derde spelen consumptie, distributie en productie alle drie een factor in het ontstaan van nieuwe consumptiepatronen of veranderingen in de materiële cultuur. Deze drie elementen zal ik meenemen in mijn onderzoek.

3 Bronnen en methoden

3.1 De boedelinventaris

Onderzoek naar kleding kan gebeuren aan de hand van artefacten, namelijk de kleding zelf, iconografische bronnen of etiquetteboeken en encyclopedieën. In dit onderzoek gebruik ik echter boedelinventarissen als bron. De Vries noemt deze: “de plek om de zoektocht (naar consumptie) te beginnen”.¹⁴⁸ Velen zijn het erover eens dat de bron een uniek inzicht geeft in het dagelijkse leven en de materiële cultuur van het vroegmodern huishouden.¹⁴⁹

Alle boedelinventarissen beschrijven wat zich in een huis, bedrijf of instelling bevindt. De manier waarop dat gebeurde varieert naargelang locatie. De redenen voor het opstellen van een boedelinventaris zijn ook zeer uiteenlopend, maar meestal wil men het bezit van een overledene documenteren. Dit had als doel eventuele onzekerheid over de achtergelaten schulden en goederen te voorkomen, vooral van belang bij het nalaten van minderjarige of onbekwame kinderen. In dat geval bood de inventaris een controle op het beheer van de voogd. Ook een faillissement of de inbreng van goederen bij een huwelijk kon leiden tot het opstellen van een boedelinventaris.¹⁵⁰

In Belgisch Limburg, net zoals in Nederlands Limburg¹⁵¹, waren er geen weeskamers aanwezig, klassiek één van de plaatsen waar boedelinventarissen bewaard werden. Twee andere vindplaatsen zijn wel van belang: notariële archieven en in mindere mate registers van schepenbanken.¹⁵² Ik zal me in eerste instantie focussen op de boedelinventarissen in notariële archieven. Deze worden bewaard in het rijksarchief te Hasselt. De schepenbankregisters zullen waarschijnlijk meer boedelinventarissen uit de 18de eeuw bevatten, omdat zij in het Ancien Regime bevoegd waren voor het beheer van wezengoederen.¹⁵³

¹⁴⁸ De Vries, *The industrious revolution*, 123.

¹⁴⁹ Hugo Soly, ‘Materiële cultuur te Gent in de 18e eeuw: Een terreinverkenning’, *Oostvlaamse Zanten, driemaandelijks algemeen tijdschrift voor volkskunde*, 63 (1988) 3-14, aldaar 4; Thera Wijsenbeek-Olthuis, ‘Boedelinventarissen’, in: *Broncommentaren 2: boedelinventarissen en gemeentelijke bevolkingsregisters* (Den Haag, 1995) 1-74, aldaar 73; Ryckbosch, *A consumer revolution under strain*, 39.

¹⁵⁰ Thera Wijsenbeek-Olthuis, ‘Boedelinventarissen’, 5; Wouter Ryckbosch, *A consumer revolution under strain*, 39.

In de literatuur wordt een onderscheid gemaakt tussen boedelinventarissen, staten van goed en rekeningen die na overlijden werden opgemaakt. In de inventarissen die in het onderzochte notarieel archief aanwezig waren, blijkt deze opdeling niet van toepassing. Over het algemeen waren de inventarissen gedetailleerd zoals boedelinventarissen, gaven ze de waarde van de items, zoals staten van goed en voegde de notaris ook het begin van een rekening toe aan het eind de inventaris. Het onderscheid tussen de drie post-mortem documenten maak ik dus niet, ik zal systematisch verwijzen naar de inventarissen als boedelinventarissen, omdat deze nog de beste beschrijving vormt.

Heidi Deneweth & Patrick Wallis, ‘Should we call for a doctor? Households, consumption and the development of medical care in the Netherlands, 1650-1900,’ *Working Papers* 0051, (Utrecht 2014) 6.

¹⁵¹ Wijsenbeek-Olthuis, ‘Boedelinventarissen’, 52.

¹⁵² Erik Houtman, *Het notariaat in de provincie Limburg. Repertorium van de minuten* (Brussel 1982) 12.

¹⁵³ Rombout Nijssen, ‘Voorsinnige protecteurs der bedruckde weesen: de schepenen van Herk-de-Stad en het toezicht op het beheer van wezengoederen (1751-1795)’, *Limburg. Het oude land van Loon*, 78 (1999) 289-310, aldaar 309.

Houtman inventariseerde in de jaren 1970 het notarieel archief van het Rijksarchief Hasselt. Hij schetste ook de evolutie van het notariaat in Limburg: Het notariaat bestond reeds in de 13de eeuw, maar het was tot in de 16de eeuw ongeregeerd. De regulering die dan werd ingevoerd door de prins-bisschop te Luik, werd bovendien niet strikt nageleefd, zoals de regel dat bij overlijden van de notaris zijn documentatie (de minuten) bij de griffier moest worden ingeleverd. Hierdoor zijn er veel minuten verdwenen, vooral in de 18de eeuw. In vergelijking met andere regio's was er een groot aantal notarissen in Limburg, zeker wanneer men kijkt naar de relatieve economische ontwikkeling. De verklaring hiervoor is dat velen het beroep van notaris uitoefenden als bijberoep bij een ander officieel beroep, zoals griffier of procurator. Ook pastoors konden notariswerk verrichten, maar ze hadden maar een beperkte notariële bevoegdheid. Tijdens de Franse periode heerste er een tekort aan notarissen door strengere bepalingen en apathie voor het Franse regime. Daarom moesten veel griffiers van schepenenbanken het ambt opnemen. Een van de deze bepalingen was dat men verplicht werd een repertorium af te geven samen met minuten die de notarissen doorgaven ter archivering. Na de Franse periode was er terug een langzame aangroei, gelijklopend met de bevolkingsgroei.¹⁵⁴

Een boedelinventaris bestaat uit de volgende categorieën. Ten eerste wordt de situatie geschetst: plaats, datum, notaris, naam en beroep van overledene, familieleden, en getuigen. Ten tweede wordt per kamer benoemd wat er aanwezig is.¹⁵⁵ Er wordt bij elke rubriek een geschatte waarde van het voorwerp of de voorwerpen gegeven. Ook de stukken grond komen aan bod. Ten derde worden de schulden genoemd. Dit kan krediet of debet zijn, of de rekeningen van het ziekbed en de uitvaart van de overledene. Dan wordt er berekend wat de totale waarde van de boedel is, met inbegrip van de schulden. Ten slotte wordt de inventaris afgesloten met een officiële verklaring dat geen goederen ontvreemd werden en de handtekeningen.¹⁵⁶ Soms is er ook nog toegevoegd wanneer het in het register van de notaris werd opgenomen en hoeveel betaald moest worden aan de notaris.

Een belangrijke beperking van de boedelinventaris als bron, is het gebrek aan representativiteit van de allerarmsten. Het betalen van een notaris vormde een economische drempel. De huishoudens die we kunnen bestuderen via boedelinventarissen, zullen waarschijnlijk bij de middengroepen of lage topgroep behoren. De representativiteit van de boedelinventarissen op basis van sociaaleconomische positie, beroep, leeftijd en gezinssituatie zal daarom nagegaan moeten worden. Dat kan met behulp van volkstellingen, belastingregisters en begraafregisters.¹⁵⁷

Een tweede nadeel van het gebruiken van boedelinventarissen voor het onderzoek naar consumptie is dat het een momentopname is. Het gebruik van boedelinventarissen voor onderzoek naar evoluties in consumptie is niet ideaal. Men kan er niet uit afleiden wanneer men de aankoop gedaan heeft of de manier waarop men omging met het kledingstuk, na aankoop. Het is mogelijk dat een artikel, dat zich in een huis bevindt, al lang niet meer gedragen werd.¹⁵⁸

¹⁵⁴ Houtman, *Het notariaat in de provincie Limburg*, 5-10.

¹⁵⁵ Soms wordt ook per soort geordend. Bijvoorbeeld eerst huisraad, dan meubels, daarna goud en zilver en ten slotte de landbouwwerktuigen.

¹⁵⁶ RAH, Notariaat Limburg – Minutenregister, Blok 2, 2599 (Spaas, Adrianus Willem Joseph, Hamont, 1875).

¹⁵⁷ Wijsenbeek-Olthuis, 'Boedelinventarissen', 71-72.

¹⁵⁸ Anne E. McCants, 'Modest Households and Globally Traded Textiles: Evidence From Amsterdam Household Inventories' in: L. Cruz en J. Moky ed., *The Birth of Modern Europe: Culture and Economy, 1400-1800. Essays in Honor of Jan de Vries* (2010) 109–132, aldaar 124; Sturtewagen, *All together respectably dressed*, 28.

Ten derde is er een vertekening doordat enerzijds zeer goedkope bezittingen, vanwege hun waardeeloosheid niet opgeschreven werden. Anderzijds werden de zeer dure goederen niet vermeld omdat deze vaak werden doorgegeven aan familieleden voor het overlijden of kort erna gestolen of verborgen.¹⁵⁹ Ten slotte zijn er ook nog onvollledige boedelinventarissen. Soms wordt geen of zeer weinig kleding vermeld.

In totaal heb ik 32 boedelinventarissen gebruikt, deze behoren tot 4 steekproeven: rond 1750, 1800, 1850 en 1900. Ze zijn evenredig verdeeld onder de twee regio's: Beringen en Hamont. Niet alle notarissen hebben boedels achtergelaten. Slechts enkele hadden een of twee boedels tussen hun akten. Het zoeken van deze was dus zeer arbeidsintensief. Uiteindelijk zijn er wel van elke periode, behalve 1750, tien boedels gevonden. Uit de periode rond 1750 waren er slechts twee terug te vinden. In tien boedelinventarissen werd geen kleding vermeld, dit lijkt niet te maken hebben met de notaris, omdat de meeste notarissen zowel boedels met als boedels zonder kleding hebben nagelaten. Het is niet duidelijk met wat het dan wel te maken heeft.

Naast deze boedelinventarissen gebruik ik ter illustratie de bevolkingstelling uit 1796 te Sint-Huibrechts-Lille, een dorpje in de buurt van Hamont. Deze is beschreven door Astrid Slegten in haar artikel 'overleven op zandgrond'.¹⁶⁰ Deze bevolkingstelling is interessant omdat het de hoeveelheid wevers, kleermakers en dergelijk inclusief woonplaats en familie vermeldt. Het betrekken van meer bevolkingstellingen in de masterproef kan helpen in de analyse van de productie- en distributiesector.

3.2 De methode

Aan de hand van deze bronnen wil ik een longitudinaal comparatief onderzoek doen. Ten eerste zal ik hierbij kijken naar de evoluties in de tijd. In tweede instantie wil ik ook comparatief onderzoek doen tussen regio's en dorpen binnen regio's, maar hier is de voorwaarde dat er voldoende data beschikbaar zijn om te kunnen vergelijken.

Ik zal kijken naar de kleding die aanwezig is in de boedelinventarissen. Hierbij definieer ik kleding als alle textiel dat gedragen wordt. Ik sluit schoenen¹⁶¹ en juwelen uit, maar mutsen, kousen en dergelijke zal ik wel mee betrekken. Textiel dat niet gedragen wordt zoals beddengoed, gordijnen, handdoeken en dergelijke meer, beschouw ik niet als kleding. De hoeveelheid kleding kan uitgedrukt worden in aantal kledingstukken of in aantal regels besteed aan kleding. Op die manier kan vergeleken worden met meubels, huisraad en andere categorieën om het aandeel van kleding in de boedel te duiden. Van deze kleding registreer ik wat de kleur, het materiaal, de hoeveelheid en het type kledingstuk is. Om deze

¹⁵⁹ Soly, 'Materiële cultuur te Gent in de 18e eeuw', 9.

¹⁶⁰ Slegten, 'Overleven op zandgrond' derde deel, 70-74.

¹⁶¹ Schoenen vermeld ik wel bij het beschrijven van de verschillende kledingstukken in hoofdstuk 4.1.2 Welke kleding, maar ze worden niet meegerekend wanneer het gaat over het aantal kledingstukken in boedels.

Tabel 1: Overzicht van bronnen¹⁶²

Nr.	Notaris	Jaar	Archiefstuk	Overledene	Kleding vermeld?
1	Jans, Tessenderlo	1766	[1]2521/2522	Meuns	ja
2	JF Boni, Beringen	1809	[1]530-533	Thérèse Engelen	ja
3	JF Boni, Beringen	1810	[1]530-534	Anne Catherine Berben alias Daems	ja
4	JF Boni, Beringen	1812	[1]530-535	Antoine vanderheijden?	ja
5	JF Boni, Beringen	1812	[1]530-536	Catherine Elisabeth Neijs	nee
6	JF Boni, Beringen	1813	[1]530-537	Marie Catherine Michiels	ja
7	L F Ceysens, Beringen	1849	[1]638	Maria Theresia Moons	ja
8	L F Ceysens, Beringen	1850	[1]639	Elisabeth Seegers	ja
9	L F Ceysens, Beringen	1850	[1]639	Anna Catharina Theresia Beckers	ja
10	L F Ceysens, Beringen	1851	[1]640	Maria Helena Wouters	ja
11	L F Ceysens, Beringen	1851	[1]640	Hendrik Lemmens	nee
12	PAB Ceysens, Beringen	1898	[1] 679	Maria Amelia Juthof	ja
13	Ooms, Tessenderlo	1898	[2]2080	Remi Blockx	ja
14	Ooms, Tessenderlo	1899	[2]2083	Petrus Johannes Vertessen	nee
15	PAB Ceysens, Beringen	1899	[1]680	Regina Juthof	nee
16	PAB Ceysens, Beringen	1900	[1]681	Elias Roels	ja
1	Rijcken, Overpelt	1751	[2]2348	Arnoldus Dreesen	nee
2	De Borman, Neerpelt	1805	[1]1162	Jeanne Neeven	ja
3	Verachter, Hamont	1805	[1]4976	Hubert Bekx en Elisabeth Heysfenser	nee
4	Verachter, Hamont	1806	[1]4977	Godefroi Rijcken	ja
5	Misotten, G. Neerpelt	1808	[1]3348	Jean Cortens	ja
6	Verachter, Hamont	1810	[1]4981	Charles Marie Sebastien de Steille	ja
7	Missotten E. H., Overpelt	1850	[1]3376	Jacob Hurkmans	nee
8	Michiel Spaas, Hamont	1851	[1] 4267	Joannes Jaspers en Maria van Houd	ja
9	Michiel Spaas, Hamont	1851	[1] 4267	Helena Verzallen	ja
10	Michiel Spaas, Hamont	1851	[1] 4267	Peter Jan Vaeren	ja
11	Michiel Spaas, Hamont	1851	[1]4267	Willem Leen	nee
12	Spaas A.G.J., Overpelt	1900	[2]2623	Hendrik Renskens	ja
13	Spaas A.G.J., Overpelt	1900	[2]2623	Hendrik Janssen	nee
14	Spaas A.G.J., Overpelt	1900	[2]2623	Henricus Van Duffel	ja
15	Spaas A.G.J., Overpelt	1901	[2]2624	Henrica Peerlings	nee
16	Spaas A.G.J., Overpelt	1901	[2]2624	Joannes Theodorus Moots	nee

¹⁶² RAH, Notariaat Limburg – Minutenregister, Blok 1, 521, 522, 524, 525, 638, 639, 640, 679, 680, 681, 1162, 2522, 3348, 3376, 4267, 4976, 4977, 4981 en Blok 2, 2080, 2083, 2623, 2624, 2348.

types beter te kunnen identificeren zal ik me wenden tot het uitgebreide werk van Henri Vannoppen over streekdrachten en de bundelbijdrage van Indesteege over de Limburgse Kempen.¹⁶³ Het categoriseren van materiaal van kleding ontleen ik aan Meersschat. Hij plaatst elk materiaal in de categorieën: katoen, vlas, wol, zijde, gemengd en anderen.¹⁶⁴ Ook zijn textielprijzen zullen zeker gebruikt worden voor mijn onderzoek. Ten slotte zal ik de waarde van elk kledingstuk of ‘garderobe’ inventariseren. Er zijn verschillende manieren om te berekenen wat de waarde is van de totale kleding. Ten eerste kan ik de waarde als een procent van de gehele waarde van de inboedel berekenen, om zo gegevens doorheen de tijd te kunnen vergelijken. Ten tweede is het mogelijk om via het werk van Welten muntwaarden om te zetten en zo toch een waarde in een munteenheid uit te drukken. Voorlopig doe ik het eerste. Indien de masterproef meer in de richting van kledingprijzen wordt gewerkt, is de tweede manier gepaster.

Naast de kleding zelf, ga ik in de inventarissen op zoek naar materiaal dat nodig is voor het maken van kleding. Dit kan zijn: spinnenwiel, weefgetouw, stof, naald, kleurstof... en de schulden die gemaakt zijn door het kopen of verkopen van kleding of stof. Voor het identificeren van de werktuigen is het werk van Jozef Weyns over volkshuisraad een grote hulp.¹⁶⁵ In het hoofdstuk over spinnen beschrijft hij de verschillende werktuigen en hun functie en geeft oude benamingen van de werktuigen mee. Inventarissen, gemaakt van textielhandelaars of -producenten, kunnen extra context geven aan andere boedelinventarissen en duidelijkheid bieden over de aanbodkant. Hier moet natuurlijk wel opgelet worden dat handelswaar en eigen kleding niet verward worden.¹⁶⁶

De hoeveelheid kleding benader ik hier op een kwantitatieve manier. Aan de hand van gemiddeldes van verschillende deelpopulaties kunnen enkele patronen ontwaard worden. Deze zijn echter nog niet significant maar vormen een voorproef van hetgeen mogelijk de resultaten zijn van verder onderzoek dat in de masterproef zal gebeuren. De soort kleding en de productie van de kleding contextualiseer ik aan de hand van literatuur over de thema's. Hierbij beschrijf ik hoe kleding er over het algemeen uitzag en hoe kleding stap voor stap gemaakt werd, met de bedoeling een context te creëren waarbinnen verschillen in tijd en plaats kunnen onderzocht worden.

¹⁶³ Indesteege, 'Streekdrachten in de provincie Limburg', 217-254; Henri Vannoppen ed., *Streekdrachten in onze gewesten* (Gent 1994).

¹⁶⁴ Meersschat, 'Textielaanbod in het achttiende-eeuwse Gent', 161-162.

Ik zal ook leer en bont een categorie geven.

¹⁶⁵ Jozef Weyns, *Volkshuisraad In Vlaanderen : Naam, Vorm, Geschiedenis, Gebruik En Volkskundig Belang Der Huiselijke Voorwerpen In Het Vlaamse Land Van De Middeleeuwen Tot De Eerste Wereldoorlog* (Beerzel 1999).

¹⁶⁶ Meersschat, 'Textielaanbod in het achttiende-eeuwse Gent', 160; Sturtewagen, *All together respectably dressed*, 28.

4 Resultaten

In dit hoofdstuk schets ik aan de hand van de hierboven besproken boedelinventarissen een beeld van enerzijds kledingbezit: de hoeveelheid kleding en de aard van die kleding, en anderzijds de productie en distributie van kleding in de 19de-eeuwse Limburgse Kempen. In het laatste deel ga ik op zoek naar mogelijke patronen die hierin terug te vinden zijn die gelinkt kunnen worden aan de literatuur rond consumptie en materiële cultuur op de overgang tussen vroeg- en laatmoderne periode.

4.1 Kledingbezit

Van de 32 verzamelde boedelinventarissen zal ik er 30 gebruiken als steekproef voor mijn analyse. Dit omdat slechts twee boedelinventarissen uit de periode rond 1750 stammen.¹⁶⁷ Dat is niet genoeg om relevante conclusies uit te trekken. Bovendien verschillen deze twee sterk in vorm en vermelden ze niet de waarden van de geïnventariseerde voorwerpen.

4.1.1 Hoeveel kleding

Voor ik de kwantitatieve analyse van de kleding in de boedels toelicht, moet er een kanttekening geplaatst worden. De steekproef die ik hier gebruikt heb is te klein om significante uitspraken te doen over de hele populatie. De cijfers die ik hier voorstel zijn daarom maar een verkenning van wat het kledingbezit van de Limburgse Kempen kenmerkt. Het is de bedoeling om met dit vooronderzoek een eerste idee te vormen over mogelijke resultaten en de methode te kunnen fijn stellen.

Algemeen niveau

Gemiddeld vermelden de boedels 43,41 kledingstukken. Ze nemen 7,74% van de regels van de inventaris in, of gemiddeld 6,83% van de waarde van de inboedel. De mediaan ligt lager, namelijk 6 kledingstukken omdat er maar drie boedels meer dan honderd kledingstukken vermelden, die halen het gemiddelde sterk naar boven. De aantallen liggen ver uiteen (standaardafwijking van het aantal kledingstukken is 114,31). Dit komt overeen met de verschillen in lengte van de boedelinventarissen (standaardafwijking van 60,99) en van de totale waarde van de inboedel (9450,82). De inventarissen lijken op een zeer onregelmatige manier opgesteld te zijn.

14 boedels beschrijven geen kleding of doen dat zeer summier. Deze laatsten vermelden meestal ‘kleederen van de man/vrouw’ en soms de waarde van deze kleding maar speciëren niet uit wat deze kleding bestond. In deze boedels kunnen we dus niet het aantal kledingstukken tellen. Het is weinig waarschijnlijk dat de overleden mensen geen kleding hadden. Dat betekent dus dat de notaris het niet nodig vond om de kleding van deze mensen te vermelden. Als we deze 14 kledingloze boedels weglaten uit onze berekeningen dan komen we uit op een gemiddelde van 73,25 kledingstukken per boedel en ook een hoger aandeel binnen het totaal aantal regels en waarde van de boedels.

¹⁶⁷ RAH, Notariaat Limburg – Minutenregister, Blok 1, 2522 (Jans, Johannes, Tessengerlo, 1766) en Blok 2, 2348 (Rijcken, J. J., Overpelt, 1751)

Tabel 2: Algemeen aantal kleding

	Aantal kledingstukken		Verhouding regels		Verhouding waarde*	
	Gemiddelde	Mediaan	Gemiddelde	Mediaan	Gemiddelde	Mediaan
Met kledingloze boedels	43,41	6	7,74%	3,36%	6,83%	0,64%
Zonder kledingloze boedels	73,25	27	13,82%	6,11%	12,14%	5,64%

*De waarde van al de kleding in de boedel in verhouding tot de totale waarde van de inboedel, dus zonder schulden.

De twee regio's

De boedels uit Beringen vermelden over het algemeen meer kleding dan die uit Hamont en omgeving.

Tabel 3: Kleding per regio

	Aantal kledingstukken		Verhouding regels		Verhouding waarde	
	Gemiddelde	Mediaan	Gemiddelde	Mediaan	Gemiddelde	Mediaan
Beringen	61,27	21	10,07%	5,88%	8,77%	0,33%
Hamont	21,08	3	5,40%	1,37%	4,89%	0,73%

Dat Beringen voor allen buiten een cijfer hoger scoort dan Hamont kan liggen aan het feit dat er meer uitschieters voorkomen bij in Beringen die de data vervormen. Dit is ook te zien aan het feit dat de standaardafwijking hoger ligt in Beringen.¹⁶⁸ Twee boedelinventarissen zijn uitzonderlijk gedetailleerd en noteren grote aantallen kleding van hoge waarde. Het gaat om de boedels van Anna Catherina Theresia Beckers met 15 regels besteed aan het beschrijven van kleding of 130 kledingstukken en Maria Helena Wouters met 38 regels en 577 kledingstukken.¹⁶⁹ De boedels werden opgetekend in 1850 en 1851 in Beringen. Anna Beckers had 64,4 frank waard aan kleding, Maria Wouters 597,2. Ze zijn niet de rijksten uit de steekproef maar wel degenen met de langste inventaris. Blijkbaar werd er groot belang gehecht aan hun materiële bezittingen. Niet alleen de kleding werd met veel detail beschreven, ook de titels van elk boek werden opgenomen in de inventaris en aan het servies en het huisraad werd dezelfde aandacht gegeven. Hoewel beide boedelinventarissen door dezelfde notaris zijn opgetekend, kan daar de reden niet worden gezocht, omdat hij nog drie andere boedelinventarissen maakte, die niet zo

¹⁶⁸ Standaardafwijking:

	Aantal kledingstukken	Verhouding regels	Verhouding waarde
Beringen	146,74	14,44%	12,60%
Hamont	45,18	14,01%	11,47%

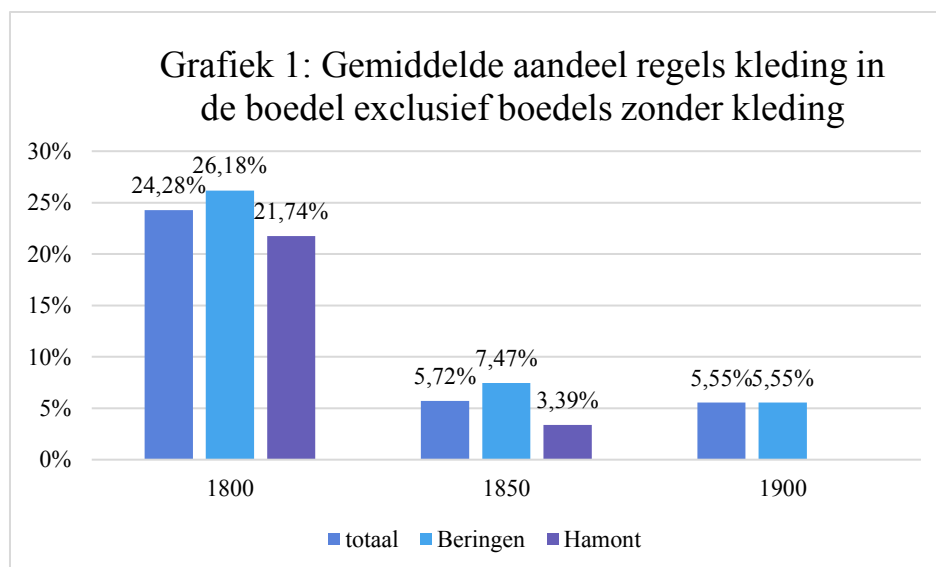
¹⁶⁹ RAH, Notariaat Limburg – Minutenregister, Blok 1, 639 en 640 (Ceysens, Leonard Ferdinand, Beringen, 1850 en 1851).

gedetailleerd zijn. Uit beide boedels komen geen kinderen naar voren, maar wel personeel, wiens kleding ook in de lijst werd opgenomen. Maria Wouters was rentenierster en van Anna Beckers weten we dat haar vader advocaat was.

Zeker Maria Wouters heeft de gemiddelde hoeveelheid kleding in Beringen sterk doen toenemen. Maar wanneer we het aandeel van de regels over kleding in de totale inventaris bekijken, dan heeft Beringen het overwicht in de drie bestudeerde periodes, dus niet alleen in de periode rond 1850 wanneer deze uitzonderingen werden genoteerd. In alle drie de periodes waren de boedels in Beringen kledingrijker. Maar in 1800 werden er meer kledingstukken opgetekend in Hamont dan in Beringen en in 1900 lag het aandeel waarde van de kleding ten opzichte van de totale waarde iets hoger in Hamont dan in Beringen.

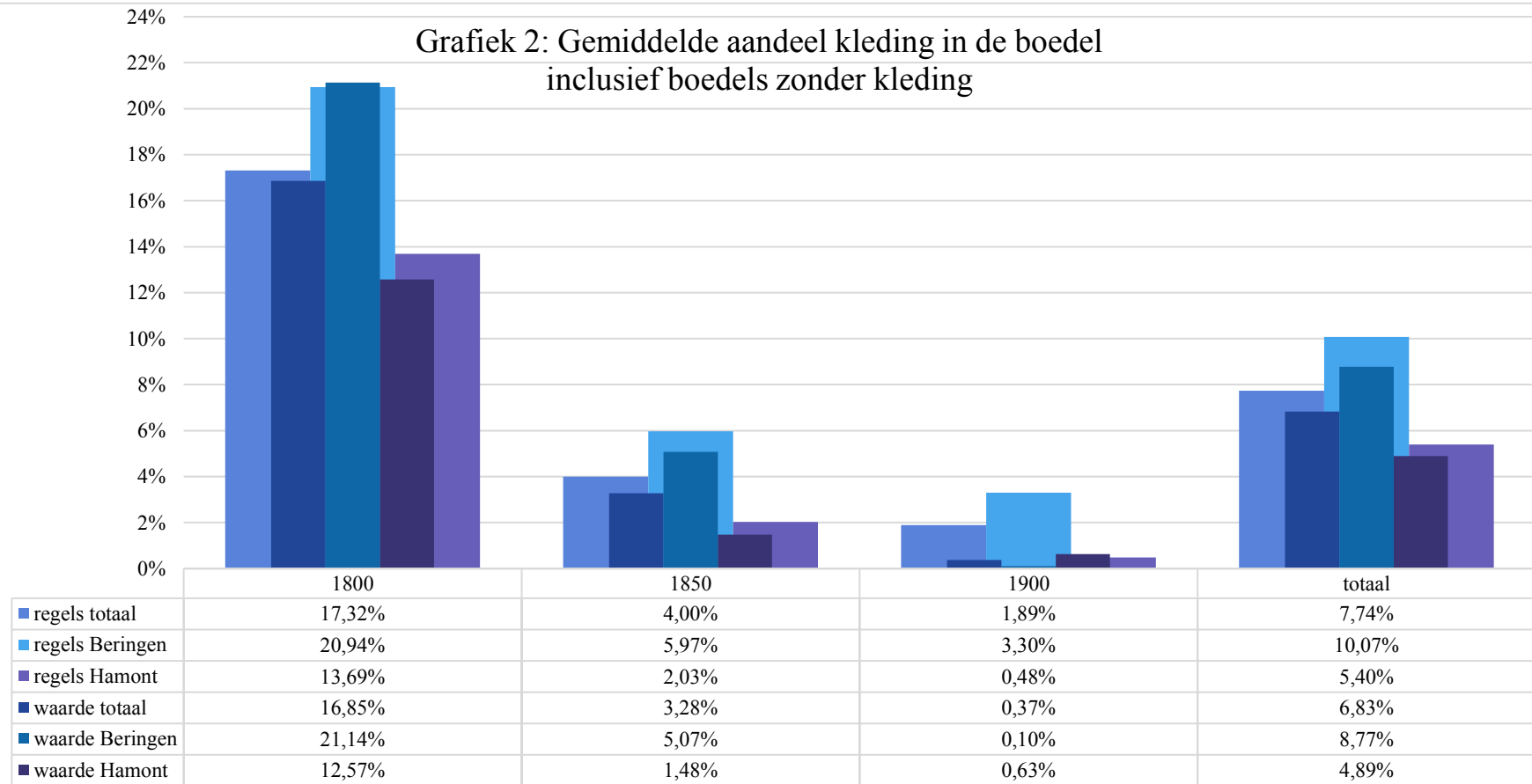
Doorheen de tijd

Het gemiddelde aandeel van kleding zowel op het vlak van het aantal regels als de waarde daalt tussen 1800 en 1850 en tussen 1850 en 1900. Rond 1900 zijn er echter een groter aandeel boedels die geen kleding beschrijven: 5 van de 10 boedels geven geen kleding, nog eens twee vermelden enkel de kleding van de vrouw en kinderen zonder deze te specificeren. Als we deze weglaten dan bekomen we de volgende verdeling:

We kunnen dus stellen dat het aandeel van de kleding in de boedels afneemt. Bovendien neemt ook de waarde van de kleding in verhouding tot de totale inboedel af. Dit kan verklaard worden doordat enerzijds het aantal kledingstukken dat genoteerd wordt afneemt en anderzijds het totaalaantal regels (en ook de totale waarde) van de boedels toeneemt. Het lijkt niet zo te zijn dat mensen toen minder kleding droegen, maar dat minder waarde gehecht werd aan kleding door de notarissen. In 1900 vinden we in alle 10 de boedels ofwel geen kleding tegen ofwel is er enkel de categorie ‘vrouw en jongens kleederen’ ofwel worden slechts enkele kledingstukken beschreven en de rest niet. Het is dus waarschijnlijk dat de andere categorieën zoals huisraad, meubels, vee en etenswaren toenamen zowel in aantal als in waarde en daardoor de kleding naar de achtergrond verdwijnt.

Grafiek 2: Gemiddelde aandeel kleding in de boedel
inclusief boedels zonder kleding

Tabel 4: Gemiddeldes per periode (inclusief boedels zonder kleding)

	1800	1850	1900
aantal kledingstukken	40,56	75,80*	6,13
Aantal regels kleding	5,90	6,80*	1,20
totale lengte in regels	37,20	127,10	74,80

**Als we de grootste uitschieter: Maria Wouters weglaten dan krijgen we in 1850 een gemiddeld aantal kledingstukken van 20,11 en 3,33 regels. Dan is er een consequente afname van kleding per periode.*

Sociale groepen.

Van de 30 huishoudens wordt in de inventarissen van 15 huishoudens expliciet vermeld dat het ging over landbouwers. Twee van deze waren ‘landbouwer en herbergier’ en één was ‘landbouwer en eigenaar’. Dat betekent niet dat de anderen niet deels hun inkomsten konden aanvullen met landbouwactiviteiten. Zo zijn er 8 boedels die vee of graan op het veld vermelden. Deze overledenen staan bijvoorbeeld genoteerd als molenaar, slachter of huishoudster. Dat betekent dus dat er slechts 7 huishoudens zijn die geen landbouwactiviteit vermelden

Tabel 5: Gemiddelde voor landbouwers en niet landbouwers

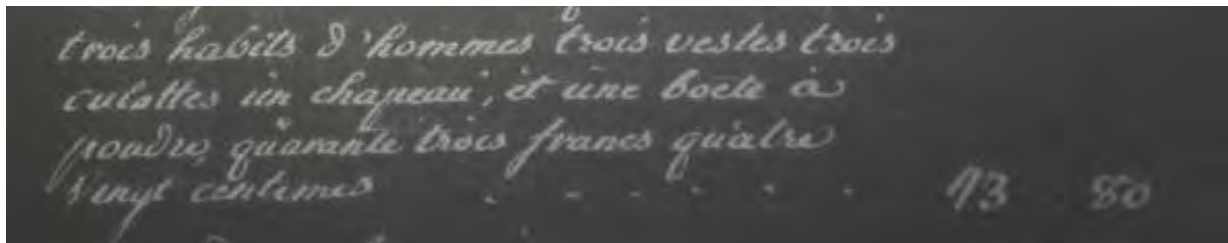
	Aantal kledingstukken	Totale waarde van de boedel	Verhouding regels	Verhouding waarde
Landbouwer	10,36	1806,90	3,89%	3,92%
Landbouw als bijkomstige activiteit	19,00	5065,16	2,48%	0,96%
Geen landbouwactiviteit	129,43	8242,66	22,55%	20,35%

De huishoudens zonder landbouwactiviteit zijn over het algemeen rijker en besteden meer aandacht aan kleding.

Verdere onderverdeling in sociale groepen zou interessante resultaten kunnen opleveren en bijdragen aan debat rond levensstandaard en sociale verschillen in de interpretatie van cultuur. Aan de hand van deze, slechts kleine steekproef kan daar jammer genoeg niet verder op in gegaan worden.

4.1.2 Welke kleding

Aan de hand van de boedel van Godefroi Rijcken uit 1806 kan de outfit van één man gereconstrueerd worden.¹⁷⁰ De kleding bevond zich in ‘La petite chambre ou cabinet’ waar zich ook een bed, een tafel en enkele stoelen bevonden. De boer uit Hamont bezat het volgende:

Trois habits d'hommes trois vestes trois culotte un chapeau, et une boete à poudre, quarante trois francs quatre vingt centimes	43,80
Quatre paires de draps et huit chemises quarante francs	40

Het habit of kleed kan verwijzen naar de mannenmantel.¹⁷¹ Het zou hier ook kunnen verwijzen naar een wambuis, hemdrok of een kiel.¹⁷² Het vest droeg hij onder het kleed en daaronder droeg hij het hemd en in de winter soms twee hemden over elkaar. Daarbij droeg hij een kniebroek (culotte) die onder de knie met een veter, knoopjes of een gesp werd vastgemaakt.¹⁷³ Onder de kniebroek zouden de hoge kousen met lage schoenen of laarzen zichtbaar moeten zijn, maar in deze inventaris worden geen van beide vermeld. De hoed maakte de outfit af. Die werd binnenshuis of in religieuze situaties afgezet. De poederdoos op zijn kamer getuigt van aandacht voor zijn voorkomen. In zijn boedel komen ook ‘9 nieuwe zilveren knopen’ voor, die 20 frank waard zijn. Hij was misschien van plan die op een kleed te bevestigen of onder aan zijn kniebroek.

De acht hemden lagen in een andere kamer, namelijk ‘dans la grande chambre’ samen met huistextiel en kunstvoorwerpen. In alle boedels vinden we de hemden terug niet bij de andere kledingstukken maar bij de lakens, handdoeken en ander lijnwaad. Het onderhemd werd gedragen door zowel vrouwen als mannen, maar lijkt een klein verschil in vorm te hebben. Het vormt het op een na meest voorkomende kledingstuk in de 30 bestudeerde boedelinventarissen. (343 van de 1175 kledingstukken). Soms zijn ze

¹⁷⁰ RAH, Notariaat Limburg – Minutenregister, Blok 1, 4977 (Verachter, Adrien Joseph, Hamont, 1806).

¹⁷¹ Henri Vannoppen en Frans Geens, ‘Mannenkledij’ in: Henri Vannoppen ed., *Streekdrachten in onze gewesten* (Gent 1994) 63-101, aldaar 89.

¹⁷² Ik veronderstel dat het hier ging over drie wambuizen omdat de meeste mannen slechts een of geen mantels bezaten en de kiel nog niet wijd gebruikt werd voor de jaren 1820.

¹⁷³ Vannoppen en Geens, ‘Mannenkledij’, 91.

gespecificeerd als linnen soms als wit. We kunnen ervan uitgaan dat ze dat bijna allemaal zijn. Een keer echter wordt een katoenen hemd genoemd wordt: de eerdergenoemde Maria Wouters bezat naast vele linnen hemden ‘vier percalles manshemden, geschat zes frank’, waarschijnlijk voor haar mannelijk dienstpersoneel.¹⁷⁴ Gemiddeld waren de hemden 2,72 frank waard maar de waarden schommelen tussen de 0,5 frank en 6 frank. Het is duidelijk dat er grote kwaliteitsverschillen konden bestaan. Er werden ook oude hemden of ongewassen hemden genoemd.

Naast hemden komen we enkele onderbroeken, onderrokken en een enkele onderwambus tegen in de inventarissen. In totaal gaat het maar over 9 stuks ondergoed, geen daarvan in Hamont of in 1800. We weten van enkele onderbroeken dat ze van katoen gemaakt waren. Literatuur vertelt ons ook dat onderbroeken pas eind 19de eeuw gebruikt werden op het platteland.¹⁷⁵ In slechts één boedel wordt slaapkleding genoemd. Dat is opnieuw in die van Maria Wouters.¹⁷⁶ In haar boedel vinden we een slaaplijf, een aantal slaapmutsen voor zowel vrouwen als mannen en enkele slaapjakken. Mannen droegen slaapmutsen zowel om te slapen als doorheen de dag, eventueel onder een hoge hoed. Sommige slaapmutsen zijn beschreven als ‘gestrikt’ sommigen als ‘katoenen’ anderen als ‘wit’. Vannoppen en Geens stellen dat slaapmutsen meestal gemaakt werden uit gebreide wol of katoen met een gestreepte omslag.¹⁷⁷

Een voorbeeld van een garderobe van een vrouw is die van Marie Catherine Michiels.¹⁷⁸ Haar boedelinventaris werd in 1812 opgemaakt te Paal, nabij Beringen. Het is onduidelijk wat haar beroep was, of die van haar twee overleden echtgenoten. Ze heeft een minder waardevolle inboedel dan gemiddeld was voor de periode rond 1800 (183,2 frank tegenover het gemiddelde van 968,31 frank). Haar kleding bevond zich in de ‘chambre a coucher’.

23	Une chemise, estimée à trente deux francs	32.00
24	Trois jupes de coton et une de laine, estimées à trois francs	3.00
25	Deux justes au corps, estimés à six francs	6.00
26	Deux mouchoirs, estimés à deux francs	2.00
27	Deux poches, estimés à vingt cinq centimes	0.25
28	Six coffres de femme à six francs	6.00

¹⁷⁴ RAH, Notariaat Limburg – Minutenregister, Blok 1, 640 (Ceyskens, Leonard Ferdinand, Beringen, 1851). Percalle is een dicht geweven katoenen weefsel van betere kwaliteit. Frans Geens, ‘Streekdrachten in de provincie Antwerpen’, in: Henri Vannoppen ed., *Streekdrachten in onze gewesten* (Gent 1994) 157-203, aldaar 197.

¹⁷⁵ Vannoppen en Geens, ‘Mannenkledij’, 74.

¹⁷⁶ RAH, Notariaat Limburg – Minutenregister, Blok 1, 640 (Ceyskens, Leonard Ferdinand, Beringen, 1851).

¹⁷⁷ Vannoppen en Geens, ‘Mannenkledij’, 68.

¹⁷⁸ RAH, Notariaat Limburg – Minutenregister, Blok 1, 525 (Boni, Jean Francois, Beringen, 1813).

23	Seize chemises, estimés à trente deux francs	32,00
24	Trois jupes de coton et une de laine, estimés à trois francs	3,00
25	Deux justes au corps, estimés à six francs	6,00
26	Deux mouchoirs, estimés à deux francs	2,00
27	Deux poches, estimés à vingt cinq centimes	0,25
28	Six coiffes de femme de six francs	6,00

De tweedelige vrouwenkleding: een rok en een bovenstuk was algemeen gangbaar tot in de 20ste eeuw wanneer de eendelige jurk opkwam. Marie Michiels droeg rokken van katoen of wol. In de winter droeg ze eventueel rokken over elkaar om de kou te weren. Tussen haar rok en haar schort of tussen haar rok en onderrok droeg ze een ‘moederkenskzak’ met een touwtje om haar lenden. Deze zakken werden gemaakt van restjes katoen of linnen. Ze konden bereikt worden door een opening in de bovenrok of door de rok op te heffen.¹⁷⁹

De term ‘juste-au-corps’ wordt doorgaans gebruikt voor een nauw aansluitende, 18de-eeuwse, lange overjas, vooral gebruikt door mannen. Een kledingstuk dat tussen het onderhemd en de overjas gedragen wordt, is niet terug te vinden in deze inventaris. Het zou dus kunnen dat de juste-au-corps hier verwijst naar een jak of blouse. In de boedel van Therese Engelen, opgesteld door dezelfde notaris, vinden we ook een juste-au-corps, met daarnaast een ‘gilet’ (opnieuw een mannenkledingstuk).¹⁸⁰ Dit kan betekenen dat in deze boedelinventaris met een ‘juste-au-corps’ een jas of vest bedoeld wordt. Marie Michiels droeg in dat geval iets tussen haar hemd en haar juste-au-corps maar, het was niet geïnventariseerd. We komen in 1850 wel enkele keren een jak tegen.

Schorten werden door alle vrouwen gedragen om te werken en om de rok te beschermen tegen slijtage. Men had een werkschort die vuil mocht worden en zeer veel slijtage onderging en een zondagse schort, deze was duurder en had een modieuze functie.¹⁸¹ Ze zijn wel terug te vinden in andere boedels, maar in deze vreemd genoeg niet. In boedels uit de periode rond 1850 komen we 12 schorten of ‘voorschoten’ tegen die meestal beschreven staan als katoen en een keer als van wol.

Omslagdoeken en halsdoeken vormen de meest voorkomende kledingsoort. Maar liefst 371 van de 1175 kledingstukken zijn neusdoeken, halsdoeken, zakdoeken, foulards of sjaals. Deze werden door zowel vrouwen als mannen gedragen. Marie Michiels bezat twee mouchoirs of zakdoeken. Dit kon op twee dingen duiden. Grote neusdoeken of zakdoeken waren vierkante of driehoekige doeken die vrouwen rond de schouders droegen, uitlopend in een punt op de rug en de uiteindes vooraan vastgezet. Ze werden niet gebruikt om de neus in te snuiten maar om het bovenlichaam warm te houden. Omslagdoeken komen voor in wol, katoen, linnen, zijde en kant.¹⁸² Grote prijsverschillen in de inventarissen: van 0,20 frank tot 8 frank komen overeen met de verschillen in kwaliteit van het materiaal waaruit ze gemaakt

¹⁷⁹ Geheugen Collectief vzw, *BKRK-Textiel: voorlopig rapport* (onuitgegeven) deel 7: schort, 6.

¹⁸⁰ RAH, Notariaat Limburg – Minutenregister, Blok 1, 521 (Boni, Jean Francois, Beringen, 1809).

¹⁸¹ Geheugen Collectief vzw, *BKRK-Textiel: voorlopig rapport* (onuitgegeven) deel 7: schort, 1.

¹⁸² Henri Vannoppen en Frans Geens, ‘Vrouwenkledij’, in: Henri Vannoppen ed., *Streekdrachten in onze gewesten* (Gent 1994) 101-149, aldaar 139-141.

werden. Kasjmier sjaals, die veel aandacht krijgen in de literatuur worden niet op die manier genoemd in de boedels. We komen wel een enkele keer twee gekleurde wollen doeken tegen die zouden kunnen verwijzen naar de kasjmier sjaal maar dat is niet zeker.¹⁸³

Kleine zakdoeken werden rond de hals gebonden. Literatuur vertelt ons over deze halsdoeken dat ze wijdverspreid waren onder mannen in de 18de en 19de eeuw. Plattelandsbewoners droegen vaak een felgekleurde zakdoek rond de nek, om zweet op te vangen. Ze worden ook wel Zwitserse neusdoeken genoemd. Deze zakdoeken werden bedrukt met allerlei prints, het gekende rood met witte bolletjespatroon was daar een van. Vaak was de zakdoek van een man het meest kleurrijke aan zijn verschijning.¹⁸⁴ In één boedel wordt een gekleurde zakdoek als dusdanig aangeduid, namelijk in een boedel uit 1900 van Elias Roels, hij bezat 7 ‘rode zakdoeken’. Het is niet af te leiden of deze bedrukt waren. Hij bezat (net als veel andere boedels) ook 16 witte zakdoeken. Misschien dat deze weldegelijk gebruikt werden om de neus in te snuiten en niet als halsdoek. Foulards, halsdoeken uit zwart zijde, waren een voorloper van de huidige stropdas, die pas opkwam in de belle époque.¹⁸⁵ In de literatuur wordt niet gesproken over vrouwen die dergelijke kleine halsdoekjes droegen. Nochtans komt ‘vrouwhalsdoek’ regelmatig voor in de boedelinventarissen. Het kan zijn dat het hier gaat over de grotere omslagdoeken, over hoofddoeken of het betekent dat vrouwen ook kleinere doeken rond de hals knoopten. Anna Beckers had in haar boedelinventaris naast de vele en luxueuze halsdoeken en sjaals ook een zijden pelerine.¹⁸⁶ Een pelerine was kort manteltje zonder mouwen met franjes. Het was de laatste Parijse mode, volgens Vannoppen ingeburgerd op het platteland in de late 19de eeuw.¹⁸⁷ Anna Beckers was in 1850 dus voor op de mode.

De zes vrouwenhoofdtoeien (Coiffes de femme) laten ons met een raadsel. Het zou kunnen gaan over hoeden, mutsen of kapjes. In andere boedels van vrouwen uit de periode komen we ‘bonnets’ of mutsen tegen, van ongeveer dezelfde prijscategorie. De Kempische streekdracht zoals beschreven door Indesteege dicteert dat de vrouwen door de week gekleurde katoenen mutsjes droegen en op zondag een witte pijpjesmuts. De pijpjesmuts of trekmutts was een uitvoerig versierde, brede muts met linten die tot halverwege de rug hingen en in een strik werden gelegd achteraan het hoofd.¹⁸⁸ Vrouwen in de 19de eeuw bedekten altijd het hoofd met een hoed, een muts, een hoofddoek of een combinatie van die drie.

Opnieuw kunnen we in de boedelinventaris van Marie Michiels geen schoenen of kousen terugvinden. Schoenen worden amper vermeld in de boedelinventarissen. In 1850 in Beringen werden er 2 paar stoffen schoenen genoteerd, in 1800 in Hamont zes paar lage mannenschoenen. Kousen komen vaker voor (106 paar in totaal), ze waren van zijde, katoen of wol met bijhorende prijsverschillen. Als er een kleur vermeld wordt, is dat altijd wit of zwart.

We weten zeer weinig over het kleurgebruik, omdat slechts zelden de kleur van de kleding werd vermeld. Therese Engelen in 1809 bezat een zeer bonte verzameling kleding, bestaande uit blauwe, rode

¹⁸³ RAH, Notariaat Limburg – Minutenregister, Blok 1, 639 (Ceyskens, Leonard Ferdinand, Beringen, 1850).

¹⁸⁴ Geheugen Collectief vzw, *BKRK-Textiel: voorlopig rapport* (onuitgegeven) deel 3; rode bollenzakdoek, 1.

¹⁸⁵ Geheugen Collectief vzw, *BKRK-Textiel: voorlopig rapport* (onuitgegeven) deel 4: omslagdoek, 4.

¹⁸⁶ RAH, Notariaat Limburg – Minutenregister, Blok 1, 639 (Ceyskens, Leonard Ferdinand, Beringen, 1850).

¹⁸⁷ Vannoppen en Geens, ‘Vrouwenkledij’, 139.

¹⁸⁸ Vannoppen en Geens, ‘Vrouwenkledij’, 117; Luc Indesteege, ‘Streekdrachten in de provincie Limburg’, in Henri Vannoppen ed., *Streekdrachten in onze gewesten* (Gent 1994) 217-254, aldaar 246.

en rood- met witte rokken en een groen gilet.¹⁸⁹ Charles Marie Sebastien de Steille, controleur van de post in Hamont in de Franse periode droeg vooral zwart en blauw als bovenkleding, die behoorden tot het uniform dat hij droeg.¹⁹⁰ Zijn jas wordt beschreven als ‘Une capotte en drap bleu national’ Hij bezat ook een aantal kledingstukken vervaardigd uit luxueuze materialen zoals nanking, kasjmier en laken.¹⁹¹ Uit andere boedels valt niet op te maken welke kleuren men droeg buiten de witte onderkleding en de zwarte rouwkleding.

4.2 Productie en distributie van kleding

Tussen het planten van vlas tot het aanbrengen van knopen, worden zeer veel stappen gezet bij het maken van kleding. Nu gebeuren deze stappen ver van ons bed. Elke stap wordt door iemand anders uitgevoerd en we hebben geen zicht over alles wat nodig is om een kledingstuk te maken en te verkopen. Een romantische projectie op het verleden vertelt ons over de artisanale en natuurlijke productie van kleding binnen het huishouden, die verband houdt met de ‘goede moraal’.¹⁹² Historici zoals Deceulaer gebruiken de kledingsector om uitspraken te doen van economische of culturele aard over het verleden en bemerken dat de productie- en distributiesectoren complex in elkaar zaten en weldegelijk een vorm van specialisering vertonen.¹⁹³

In dit hoofdstuk bekijk ik hoe de productie van kleding gebeurde, door wie, wat de betekenis daarvan was voor de producent. Ik werp ook een eerste blik op de distributie van die kleding. Ik onderscheid zes stappen binnen de kledingproductie. Vlas als materiaal voor kleding vergt de volgende stappen: vlasteelt, vlasbewerking (repelen, breken, zwingelen, hekelen), het spinnen, het verven, het weven en het in elkaar zetten van de kledingstukken (inclusief eventuele verfraaiing). Hennep doorloopt hetzelfde proces. Voor wol is dat het houden en scheren van schapen, de wolverwerking (wassen, kaarden) en de andere stappen zijn hetzelfde als bij vlas.¹⁹⁴ Katoen of zijde werd doorgaans geïmporteerd. Bij deze zullen de eerste stappen niet van toepassing zijn. Deze zes stappen konden binnen het huishouden gebeuren, voor eigen consumptie of om te verkopen. Ze konden ook gebeuren door specialisten, artisaanaal of industrieel.

Het verbouwen van vlas en het houden van schapen.

In slecht drie inventarissen kunnen we met zekerheid zeggen dat het huishouden vlas verbouwde. Zij vermelden een hoeveelheid ruw vlas of het vlas dat nog op het land lag om geoogst te worden. Vlas was niet alleen nuttig voor de vezels waar textiel of touw mee gemaakt kon worden, maar ook voor het lijnzaad dat onder andere gebruikt voor lijnolie.¹⁹⁵ Dit lijnzaad komt in veel meer boedels voor. Of dat betekent dat ze zelf het vlas verbouwden is echter onzeker. De drie huishoudens leefden rond 1850 en zijn beschreven als landbouwers. Opnieuw drie inventarissen vermelden hennep. Één van deze

¹⁸⁹ RAH, Notariaat Limburg – Minutenregister, Blok 1, 521 (Boni, Jean Francois, Beringen, 1809).

¹⁹⁰ RAH, Notariaat Limburg – Minutenregister, Blok 1, 4981 (Verachter, Adrien Joseph, Hamont, 1809).

¹⁹¹ Nanking is een Chinees gelig katoen, populair voor kniebroeken in de 18de eeuw.

¹⁹² Zie Vliebergh, *De landelijke bevolking* of C.L. Truyens-Bredael, *Spinnen als handwerk: geschiedenis, folklore, techniek* (Antwerpen 1944).

¹⁹³ Harald Deceulaer, *Pluriforme patronen*.

¹⁹⁴ Weyns, *Volkshuisraad*, 829.

¹⁹⁵ Weyns, *volkshuisraad*, 829.

huishoudens had ook vlas, de andere twee niet. Ze leefden ook alle drie rond 1850. Van hennep kon ook kleding gemaakt worden, maar werd toch vooral gebruikt voor zeilen of netten.¹⁹⁶ Het kan dat bepaalde inventarissen vlas of hennep over het hoofd zagen, omdat er een aantal boedelinventarissen zijn die huishoudens als landbouwers bestempelen maar geen vee of gewassen vermelden.¹⁹⁷ Vliebergh zegt echter dat vlas en hennep op alle hoeven werd gewonnen en ter plaatse verwerkt en gesponnen. Maar doorheen de 19de eeuw ging dit gebruik verloren en in zijn eigen tijd, rond 1900, werden linnen en afgeleiden gekocht in de winkel.¹⁹⁸

Het houden van schapen komt nog minder voor. Er is slechts één huishouden dat schapen bezat. Helena Verzallen en haar man en kinderen hadden 59 schapen, goed voor een totaal van 521 frank.¹⁹⁹ In haar boedel vinden we ook ‘een partij wol’ maar geen materiaal om de wol vervolgens te verwerken. Gemene gronden, namelijk de heide en de moerassen in de Kempen, waren alomtegenwoordig. Daarom dat vee houden belangrijk was voor boeren. Schapen houden voor de wol was dan ook een veelvoorkomende bron van inkomsten voor boeren in de Middeleeuwse en vroegmoderne Antwerpse Kempen.²⁰⁰ In de 19de eeuw had men echter een voorkeur voor het houden van koeien.

Vlasbewerking en wolverwerking

Een hekel komt slechts in twee boedels voor. Hekels waren planken met spijkers die gebruikt werden om vlas of hennep te kammen en de te grote stukken eruit te halen.²⁰¹ Beide boedels verbouwden ook vlas. Dat betekent dat vlas verwerken en vlas verbouwen vaak samengingen. Er is één huishouden dat vlas verbouwt maar geen hekel vermeldt. Deze pachters verkochten misschien hun vlas in ruwe vorm. Waarschijnlijker is dat de hekel niet het noemen waardig werd geacht, want ze bezaten wel een spinnenwiel en een haspel. Over het bewerken van wol valt niets te concluderen aan de hand van de boedels.

Spinnen

Spinnenwielen zijn terug te vinden in vijf boedels, alle vijf uit 1850 of 1851. Vier hiervan kwamen uit Beringen, één uit Hamont. Deze laatste is de enige die geen haspel vermeldde. Met het spinnenwiel werd garen gemaakt en rond een spoel gedraaid. Maar dit vochtige garen moest weer van de spoel gehaald worden, hiervoor diende de haspel. Het vochtige garen werd rond de haspel gedraaid om te drogen. Dat kon op de handhaspel of op de haspelmolen. Aangezien de haspelmolen gebruikt werd in combinatie het spinnenwiel, zal het waarschijnlijk in deze boedels over het haspelmolens gaan en niet over handhaspels.²⁰²

Het feit dat spinnenwielen niet meer voorkwamen rond 1900 komt overeen met wat Weyns vertelde over het einde van dit gebruik. Hij vermeldt de laatste attestaties rond 1890, met enkele uitzonderingen

¹⁹⁶ Vliebergh *De landelijke bevolking*, 30.

¹⁹⁷ Jean Francois Boni, notaris te Beringen in de periode rond 1810, vermeldde in vijf inventarissen geen vee of gewassen.

¹⁹⁸ Vliebergh, *De landelijke bevolking*, 30.

¹⁹⁹ RAH, Notariaat Limburg – Minutenregister, Blok 1, 4267 (Spaas, Michiel, Hamont, 1851)

²⁰⁰ De Keyzer & Van Onacker, *Beyond the flock*, 2.

²⁰¹ Weyns, *volkshuisraad*, 831.

²⁰² Weyns, *volkshuisraad*, 846-847.

tijdens de tweede wereldoorlog.²⁰³ Vliebergh ziet iets gelijkaardig. Hij zegt dat in het begin van de 19de eeuw in elke hoeve vlas werd gesponnen maar niet meer op het einde van de 19de eeuw.²⁰⁴

Men kon spinnen voor eigen gebruik. Namelijk het maken van stof op basis van vlas om er vervolgens er een kledingstuk van te maken voor zichzelf of het huishouden, zoals Weyns en Vliebergh argumenteren. Het was ook mogelijk dat men spinde als een vorm van huisnijverheid, als extra inkomst. Dat is wat Vermoesen onderzocht bij de vlasspinsters rond Aalst. De huisnijverheid kon georganiseerd worden via een Verlagsysteem, waarbij de producent betaald werd om vlas te spinnen tegen een maakloon of een Kaufsysteem waarbij de producent zelf het vlas aankocht en het garen verkocht. Hij ziet de aanwezigheid van garen in de boedelinventarissen als een indicatie van het feit dat het spinnen gebeurde via een Kaufsysteem.²⁰⁵ Ook in de Kempische boedels komt garen voor, in 3 boedels wordt vlasgaren, katoengaren en/of wolgaren vermeld. Bovendien is in de schuldcategorie van de boedelinventarissen, net zoals in het land van Aalst, nergens iets op te maken van een inkomst of een loon van een textielhandelaar. Dit sluit nog niet uit dat spinnen niet gedaan werd als zelfvoorziening. Een element dat eerder in die richting wijst is het feit dat zowel katoen, wol als vlas gesponnen werd op de hoeve. Twee van de vijf huishoudens hebben een spinnenwiel en verbouwen zelf vlas of hennep. Dit is te weinig om te kunnen concluderen dat grote hoeves hun eigen vlas verwerkten en lieten weven om vervolgens zelf te gebruiken in een zelfvoorzienend systeem. Het is echter te veel om te zeggen dat het spinnen een bron van inkomsten was voor de armere hoeves die op die manier meer markafhankelijk waren. Zeker omdat twee van deze huishoudens (met spinnenwiel, maar zonder vlas of hennep) tot de rijksten van de steekproef behoorden. Verder onderzoek, met meer boedels over een langere periode zal deze kwestie moeten verduidelijken.

Wat wel duidelijk in de boedels naar voor komt is dat spinnenwielen niet meer gebruikt werden in de periode rond 1900. Spinnen gebeurde toen in fabrieken en stof werd gekocht in de winkel. In het kanton van Achel zou volgens Emile Vandervelde rond 1900 nog in enkele dorpjes textiel gemaakt worden binnen het huishouden, waar de vrouwen nog eigen vlas en hennep spinnen. Ze laten die vervolgens weven en maken er hemden voor heel het huishouden van.²⁰⁶ Vliebergh echter zegt dat dit gebruik tegen dan helemaal uitgestorven is.²⁰⁷

Het typisch vrouwelijke van het spinnen is al vaak in literatuur aangehaald. Het is terug te vinden in onze taal, in verhalen... Spinnen vormde een manier om te overleven voor alleenstaande vrouwen. Het was ook een manier om de dienstmeiden productief in te zetten. In de boedel van Theresa Beckers zijn drie haspels terug te vinden, waar normaalgezien maar één haspel opgetekend werd. Zij was ook degene waarvan we met zekerheid kunnen zeggen dat ze veel personeel had.²⁰⁸ Truyens-Bredael schreef in 1944, in zijn boek over het spinnen dat het een zonde was dat de vrouwen in zijn eigen tijd niet meer spinden want hij associeerde dit heel erg met het bewaren van de 'goede zeden'.²⁰⁹ Het wegvallen van het spinnen

²⁰³ Weyns, *volkshuisraad*, 851.

²⁰⁴ Vliebergh 167-168.

²⁰⁵ Vermoesen 297.

²⁰⁶ Emile Vandervelde, *La propriété foncière en Belgique* (Paris, 1900) 128.

²⁰⁷ Vliebergh, *De landelijke bevolking*, 31.

²⁰⁸ RAH, Notariaat Limburg – Minutenregister, Blok 1, 639 (Ceyskens, Leonard Ferdinand, Beringen, 1850).

²⁰⁹ Truyens-Bredael, *Spinnen als handwerk*.

als vrouwenactiviteit betekende ook dat het vangnet voor alleenstaande vrouwen of andere vrouwen met economische moeilijkheden verdween.

Verven

In de vroege 19de eeuw moest het kleuren van kleding gebeuren op natuurlijke wijze, aan de hand van planten. Blauw werd gehaald uit indigo (ook uit inheemse plant: wede, maar vooral ingevoerd uit India en Zuid-Amerika). Het was zeer wasecht en daarom vaak voor werkkleding gebruikt. Meekrap werd in deze gebieden geteeld. Het gaf een roestrode kleur die ook goed bestand was tegen wassen. Volgens Vliebergh werd het ook in de Kempen verbouwd.²¹⁰ Heldergeel, van natuurlijke oorsprong, samen met indigo werd mosgroen. Grijs en Bruine tinten konden via looistoffen zeer makkelijk bereikt worden en waren dan ook alomtegenwoordig.²¹¹ Halverwege de 19de eeuw werd de synthetische kleurstof mauveïne uitgevonden. Sindsdien stelt men een spectaculaire groei vast van kleuren van synthetische of minerale oorsprong. De meeste natuurlijke kleurstoffen verdwijnen. Zwart was niet langer voorbehouden voor de burgerij, maar voor steeds meer mensen beschikbaar.²¹² Er werden geen indicaties van het verven van textiel teruggevonden in de boedels.

Weven

In geen enkele boedel werd een weefgetouw aangetroffen. We kunnen dus de literatuur bevestigen. Deze zegt dat het weven gedaan werd door een professionele wever die aanwezig was in elke dorp of groep van dorpen. Deze wevers op het platteland vormden eerst een concurrent voor de weversgilde in de stad, met conflict tot gevolg. In de 18de eeuw waren ze onontbeerlijk geworden voor de kledingsector.²¹³ In de volkstelling van Sint-Huibrechts-Lille (nu een deelgemeente van Neerpelt) uit 1789 komen twee wevers voor: een man en een vrouw.²¹⁴ De andere 530 inwoners brachten hun garen naar hem of haar om te weven tegen een vergoeding. Het kan ook zijn dat de wevers op eigen initiatief garen kochten, weefden en de stof verkochten. Proto-industrieel weven gebeurde volgens Vliebergh te Zonhoven. Elke hoeve bezat er volgens hem een weefgetouw, voor de grote zeildoek- en stramiendoeknijverheid. Het was een activiteit die de karige inkomsten van de landbouw moest aanvullen. Tegen 1900 was deze nijverheid verdwenen, maar hier en daar waren er nog wevers.²¹⁵

Weven is niet de enige manier om een stof te maken. Breien deed men ook, bijvoorbeeld voor het maken van kousen en slaapmutsen. In het ancien regime was het nog niet van zoveel belang. Weyns haalt aan dat niet alleen vrouwen het deden, maar ook mannen tijdens het schapenhoeden.²¹⁶ In de tweede helft van de 19de eeuw leerden alle vrouwen breien en haken in de lagere school.²¹⁷ Het verving het spinnen als nieuw symbool van vrouwelijkheid om te breien aan de haard.

²¹⁰ Vliebergh, *De landelijke bevolking*, 123.

²¹¹ Frieda Sorber, 'Grondstoffen voor streekdracht', in Henri Vannoppen ed., *Streekdrachten in onze gewesten* (Gent 1994) 21-62, aldaar 39-41.

²¹² Sorber, 'Grondstoffen', 57-59.

²¹³ Sorber, 'Grondstoffen', 22.

²¹⁴ Astrid Slegten, 'Overleven op zandgrond', derde deel, 71.

²¹⁵ Vliebergh, *De landelijke bevolking*, 167-168.

²¹⁶ Weyns, *volkshuisraad*, 855.

²¹⁷ De techniek van het haken bereikte waarschijnlijk pas in de 19de eeuw Europa, Sorber, 'grondstoffen', 57.

Naad

Literatuur vertelt ons dat in de 18de en begin 19de eeuw kleding gemaakt werd door een kleermaker. De consument bracht zelf de stof en de kleding werd op maat gemaakt. Maar confectie bestond zeker ook en werd belangrijker doorheen de 19de eeuw.²¹⁸ Op het einde van de 19de eeuw was kant-en-klare kleding volledig genormaliseerd. Waar eerst kleding met de hand moest genaaid worden, vaak met zijde- of vlasdraad, werd door de uitvinding van de naaimachine (en het gebruiken van synthetisch garen) het maken van duurzame kleding gemakkelijker en sneller.²¹⁹

Vliebergh stelt dat rond 1800 de huishoudens hun eigen grondstoffen verwerkten tot garen, deze naar de wever brachten en vervolgens van die stof een afgewerkt kledingstuk lieten maken bij de kleermaker. Deze situatie zou compleet tegengesteld zijn aan zijn eigen tijd, rond 1900. Enerzijds zegt hij dat stof nu in de winkel gekocht wordt in plaats van het zelf te maken. Anderzijds zegt hij:

“De kleederen werden door kleermakers gemaakt. Met den naad waren de Kempische vrouwen in de eerste helft der 19de eeuw nog niet zo behendig als nu.”²²⁰

Waarmee hij insinueert dat in zijn eigen tijd veel vrouwen kleding voor zichzelf en voor hun familie maakten. Dit wordt bevestigd door de bronnen. Geen enkele van de tien boedel uit 1900 vermeld vlas, hennep, schapen, hekels of spinnenwielen. Maar er waren toen wel twee huishoudens die een naaimachine hadden. Het verschil in waarde tussen de twee machines is groot: 150 frank versus 20 frank. Maar in beide gezinnen zal de vrouw kleding en huistextiel gemaakt hebben, waar voordien moest vertrouwd worden op professionelen.

Tweedehands

Het maken of laten maken van nieuwe kleding was niet de enige optie die men had, men kon ook tweedehandskleding kopen, overerven of krijgen van een werkgever. De tweedhandssector werd gedomineerd door de oudkleerkopers. Deze konden zeer rijk worden van het kopen en verkopen van gebruikte kleding. In de 18de eeuw waren er ook oudkleerkopers die confectiekleding maakten, zelf of via onderaanneming.²²¹ Voddenlieden waren ook actief in de tweedhandsmarkt, maar waren niet verbonden aan een gilde en hadden geen winkel. Zij hadden een slechte reputatie, vooral naar aanleiding van de oorsprong van de kleding en de hygiëne ervan. In Sint-Huibrechts-Lille in 1796 woonde één voddenkramer.²²²

In de 18de eeuw door import en in de 19de eeuw door industriële productie van stoffen, daalt de prijs van textiel. Kleding werd als gevolg minder duurzaam, mode werd belangrijker en tweedehandskleding werd iets voor de lagere klassen.²²³

²¹⁸ Sorber, ‘Grondstoffen’, 26 en 50.

²¹⁹ Sorber, ‘Grondstoffen’, 33-34.

²²⁰ Vliebergh *De landelijke bevolking*, 31.

²²¹ Deceulaer, *Pluriforme patronen*, 47-49.

²²² Deceulaer, *Pluriforme patronen*, 54-55.

²²³ Geheugen Collectief vzw, *BKRK-Textiel: voorlopig rapport (onuitgegeven)* Deel 0: inleiding, 20.

4.3 Consumptiepatronen in de Limburgse Kempen, een vooruitblik naar de masterproef

Voorlopig zijn er drie patronen uit dit vooronderzoek die gelinkt kunnen worden aan literatuur. Deze zal ik aan de hand van het eigenlijke onderzoek voor de masterproef verder onderzoeken.

Ten eerste wil ik de verschillen tussen stad en platteland en het effect van de nabijheid van steden en handelscentra onderzoeken. Parallel hiermee zal ik op zoek gaan naar de intrede van streekdrachten en de manier waarop deze de verschillen tussen stad en platteland beïnvloeden. Het fenomeen van de streekdrachten is nog steeds belangrijk voor het collectief geheugen van de Kempen en volgens de literatuur komt het voor het eerst naar voren in de 19de eeuw.²²⁴ De bolletjeszakdoek die hierboven al werd aangehaald is een heel herkenbaar stuk streekdracht.

De groeiende aandacht voor hygiëne en linnen is een van de meest besproken onderwerpen in literatuur over consumptie en kleding in de 18de en 19de eeuw.²²⁵ Ter illustratie: Roche vergelijkt de verspreiding van linnen over de bevolking van Parijs met een internaliseringsproces, hierbij worden eerst kraagjes en zakdoekjes belangrijker en daarna wordt ook ondergoed deel van de dagelijkse dracht van de meeste Parijzenaren. In de boedels die ik tot nog besproken heb valt op te merken dat ondergoed en linnen als een aparte categorie werd beschouwd. Het vergelijken van de hoeveelheid linnen met de sociale situatie van de huishoudens kan resultaten leveren die zinvol zijn om ten opzichte van de literatuur te plaatsen.

Ten slotte is er in de boedels ook een speciale plaats weggelegd voor oosterse stoffen. Deze zijn interessant omdat ze in de eerste plaats een statussymbool vormden, waarna ze verspreid raakten over bredere lagen van de bevolking en gekopieerd werden aan de hand van goedkopere methoden in het Westen. In de late 19de eeuw maakte katoen deel uit van zowat ieders kleerkast, maar andere stoffen waren nog steeds niet beschikbaar voor iedereen.

Naast deze drie patronen zal ik in de masterproef een verder overzicht geven van wie, wanneer, hoeveel kleding draagt, met een sociale insteek over de achtergrond van het huishouden. Ik zal dat doen aan de hand van meer boedelinventarissen, enerzijds uit de 18de eeuw en anderzijds uit de Antwerpse Kempen.

²²⁴ Deceulaer, 'Consumptie en distributie' 440.

²²⁵ Onder andere: Sturtewagen, *All together respectably dressed*, 41; Ryckbosch, *A consumer revolution under strain*, 277; Roche, *La culture des apparences*, 149.

5 Conclusie

Aan de hand van 32 boedelinventarissen in drie steekproefjaren ben ik op zoek gegaan naar kledingbezit en kledingproductie in twee casestudies in de Limburgse Kempen: Hamont en Beringen in de 19de eeuw.

Ten eerste keek ik naar de hoeveelheid kleding die de huishoudens bezaten. Gemiddeld ging het over 43,41 kledingstukken. Er waren echter 14 boedels die geen kleding vermeldden of niet de hoeveelheid kleding. Door deze weg te laten bleek dat huishoudens gemiddeld 73,55 kledingstukken hadden. Over het algemeen hadden inwoners van Beringen meer kleding dan in Hamont. Tussen 1800 en 1850 en 1850 en 1900 nam het aandeel van de kleding in de totale boedelinventarissen af zowel in aantal regels als in waarde. Dit kan verklaard worden door een grotere aandacht voor andere dingen zoals huisraad en huistextiel.

Vervolgens schetste ik de outfit van een man en van een vrouw aan de hand twee voorbeelden uit de periode rond 1800. Wat opviel bij het onderzoeken van de aard van de kleding was enerzijds een grote hoeveelheid hemden. Deze kunnen in verband gebracht worden met opkomst van hygiëne en ondergoed in de 18de eeuw zoals beschreven in de literatuur. Anderzijds was het meest voorkomende kledingstuk de hals- of neusdoek. Deze waren veelzijdig: ze kon gebruikt als accessoire, om zweet op te vangen of om de neus te snuiten, om de nek en schouders warm te houden, ... De halsdoek bestond in vele materialen, maten en kleuren. Eén uitvoering is de rode bolletjeszakdoek, deze zal later het collectief geheugen over plattelandsbewoners in Limburg vormgeven.

Ten slotte ging ik op zoek naar de productie van kleding en wierp ik al een eerste blik op de distributie van kleding. Een aantal van de stappen die nodig zijn om kleding te maken gebeurden ook in de bestudeerde huishoudens. Drie huishoudens verbouwden vlas, drie hennep en één hield schapen. Zij die vlas verbouwden namen ook de eerste stappen om deze te verwerken. In 1800 en 1850 zijn er vijf boedels die spinnenwielen vermelden. Het is niet duidelijk of deze huishoudens garen verkochten als extra inkomst of voor eigen gebruik sponnen. In 1900 komen geen spinnenwielen meer voor, maar wel twee naaimachines. Het in elkaar zetten van kleding werd de nieuwe vrouwelijke activiteit na het wegvallen van het spinnen. Net zoals het spinnen bood het de mogelijkheid om bij te dragen aan het inkomen van het huishouden, kon het de vrouw economisch onafhankelijk maken of werd kleding voor zichzelf gemaakt.

Bovengenoemde vormt de context waarbinnen ik in de masterproef op zoek zal gaan naar regionale verschillen of verschillen tussen periodes. Ik zal dieper ingaan op de consumptiepatronen die hierbinnen naar voren komen, deze kunnen gelinkt worden aan grotere debatten in de historiografie zoals de consumptierevolutie, de industriële revolutie en de betekenis van consumeren. Bovendien zal dan de sociale vraag gesteld worden: wie stelt deze patronen ten toon en waarom, en verschilt die naargelang sociale groep.

5.1 Noot over samenwerking met Openluchtmuseum Bokrijk

Deze onderzoeksvraag kwam tot stand na overleg met het Openluchtmuseum Bokrijk. Via de Wetenschapswinkel ben ik in contact gekomen met tussenorganisatie ETWIE (Expertisecentrum voor Technisch, Wetenschappelijk en Industrieel Erfgoed) en via hun met het openluchtmuseum. Het Openluchtmuseum Bokrijk is recent begonnen met het project BKRK – Bokrijk brandmerkt, waarin de erfgoedcollectie de brug tussen heden en verleden slaat. De focus van het project ligt op veranderingsprocessen in en op het platteland van de Kempen. Hierbij wordt gefocust op “vakmanschappen”, vandaar de vraag die via de Wetenschapswinkel is aangeboden. Ze gebruiken het woord vakmanschap in plaats van ambacht om een link te kunnen leggen met huidige technieken. Op die manier kan het een grotere maatschappelijke relevantie krijgen dan het geval zou zijn bij het zuiver conserveren van een ambacht. De nadruk ligt op het werken in de dagelijkse praktijk, de expertise van en kennisoverdracht door ambachtslieden, de manier waarop die expertise door hen concreet wordt toegepast, gereedschap, maar ook de toepassing van vakmanschap thuis, bijvoorbeeld huisarbeid. De origineel zeer lange lijst van vakmanschappen die ze zullen uitwerken in samenwerking met Geheugen Collectief werd beperkt tot vijf, waarvan ik textiel gekozen heb. Hoewel het onderwerp in samenspraak met deze organisaties werd besproken, zal ik het onderzoek zelfstandig uitvoeren. De tentoonstelling in Bokrijk over textiel in de Kempen gaat volgend jaar al door. Mijn onderzoek zal daar dus niet aan kunnen bijdragen. Daarom zullen we bij afronding van het onderzoek kijken op welke manier de bevindingen kunnen gebruikt worden door het museum, bijvoorbeeld voor de historiserende kleding van de acteurs op het domein. Hoewel dus het thema aangebracht werd door de organisatie en daarna in overleg is toegespitst op een onderwerp, ben ik zelfstandig tot de onderzoeksvraag gekomen.

6 Bibliografie

- Alberts, W. Jappe, *Geschiedenis van de beide Limburgen. Beknopte geschiedenis van het gebied omvattende de tegenwoordige Nederlandse en Belgische provincies Limburg. Deel II (vanaf 1632 tot ± 1918)* (Assen 1932).
- Allen, R. C. & J. L. Weisdorf, 'Was there an 'industrious revolution' before the industrial revolution? An empirical exercise for England, c. 1300–1830', *Economic history review*, 64 (2011) 715-729.
- Campbell, Colin, 'Understanding traditional and modern patterns of consumption in eighteenth century England: a character-action approach' in: Brewer J. en Porter R. ed., *Consumption and the world of goods* (Londen, 1993) 40-57.
- Deceulaer, Harald, *Pluriforme patronen en een verschillende snit. Sociaal-economische, institutionele en culturele transformaties in de kledingsector in Antwerpen, Brussel en Gent, 1585-1800* (Amsterdam 2001).
- Deceulaer, Harald, 'Consumptie en distributie van kleding tussen stad en platteland, drie regionale patronen in de Zuidelijke Nederlanden (zestiende-achttiende eeuw)', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 28 (2002) 439-468.
- Deceulaer, Harald, 'Between Medieval Continuities and Early Modern Change: Proto-industrialization and Consumption in the Southern Low Countries (1300–1800)', *Textile History*, 37 (2006) 123-148.
- De Keyzer, Maïka & Eline Van Onacker, *Beyond the flock: sheep farming, wool sales and capital in a medieval peasant society: the Campine area in the Low Countries* (Antwerpen 2012)
- Deneweth, Heidi & Patrick Wallis, 'Should we call for a doctor? Households, consumption and the development of medical care in the Netherlands, 1650-1900,' *Working Papers* 0051, (Utrecht 2014).
- de Vries, Jan, *The industrious revolution, consumer behavior and the household economy, 1650 to the present* (Berkeley 2008).
- De Wachter, Astrid, *De toepassing van wereldsysteem-analyse op geografische streken. Twee casestudies: de Kempen en noordelijk Ghana* (Gent 2002).
- Dibbits, Hester, *Vertrouwd bezit, materiële cultuur in Doesburg en Maassluis, 1650-1800* (Nijmegen 2001).
- Duvosquel, Jean-Marie, Hervé Hasquin, en Raymond Van Uytven. *Gemeenten Van België: Geschiedkundig En Administratief-Geografisch Woordenboek*. (Brussel 1980).
- Geheugen Collectief vzw, *BKRK-Textiel: voorlopig rapport* (onuitgegeven).
- Geudens, Bénédicte, *De Kempen als wolreservoir: Van het Kempische schaap tot het Kempische laken* (Antwerpen 2012) (onuitgegeven bachelorscriptie).
- Gilboy, Elisabeth, *Wages in eighteenth century England*, (Cambridge, 1934); Arthur John, 'agricultural productivity and economic growth in England, 1700-1760', *Journal of economic history*, 25 (1965) 19-34.
- Houtman, Erik, *Het notariaat in de provincie Limburg. Repertorium van de minuten* (Brussel 1982).
- Indesteege, Luc, 'Streekdrachten in de provincie Limburg', in Henri Vannoppen ed., *Streekdrachten in onze gewesten* (Gent 1994) 217-254.
- Knaepen, Roger, *Kempische heidorpen tussen Dommel en Neten. Historische geografie van het ontginningswezen, de pleinconfiguraties en sociaal-economische ontwikkelingen (met atlas)* (Gent 1994) (onuitgegeven doctoraatsverhandeling).
- Lis, Catharina en Hugo Soly, *Armoede en kapitalisme in pre-industrieel Europa* (Antwerpen 1986) 171-175.

McCants, Anne E., 'Modest Households and Globally Traded Textiles: Evidence From Amsterdam Household Inventories.' in: L. Cruz en J. Moky ed., *The Birth of Modern Europe: Culture and Economy, 1400-1800. Essays in Honor of Jan de Vries* (2010) 109–132.

McKendrick, Neil, 'Home demand and economic growth. A new view of the role of women and children in the industrial revolution', in: Neil McKendrick ed. *Historical perspectives. Studies in English thought and society* (London, 1974).

McKendrick, Neil, 'Introduction', in: Neil McKendrick, John Brewer, and John H. Plumb ed., *The Birth of a Consumer Society: The Commercialization of Eighteenth-Century England* (Bloom 1982).

Meerschaut, Emmanuel, 'Textielaanbod in het achttiende-eeuwse Gent', *Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en erfgoedkunde te Gent* 51 (1997) 155-180.

Mendels, Franklin F., 'Proto-industrialization: The First Phase of the Industrialization Process', *The journal of economic history* 32 (1972) 241-261.

Mertens, Jozef, *Handel en wandel van de teuten in Duitse gewesten* (Lommel 1995).

Nenadic, Stana, 'Middle-Rank Consumers and Domestic Culture in Edinburgh and Glasgow, 1720–1840', *Past and Present* 145 (1994) 122–156.

Nijssen, Rombout, 'Voorsinnige protecteurs der bedruckde weesen: de schepenen van Herk-de-Stad en het toezicht op het beheer van wezengoederen (1751-1795)', *Limburg. Het oude land van Loon*, 78 (1999) 289-310.

Roche, Daniel, *La culture des apparences. Une histoire du vêtement, XVIIe-XVIIIe siècle.* (Parijs 1989).

Ruwet, Joseph, *La principauté de Liège en 1789. Carte de géographie historique* (Brussel 1958).

Ryckbosch, Wouter, *A consumer revolution under strain. Consumption, wealth and status in eighteenth-century Aalst (Southern Netherlands)* (Antwerpen en Gent, 2012).

Schuurman, Anton, 'Aards geluk, Consumptie en de moderne samenleving', in: idem e.a. ed., *Aards geluk, de Nederlanders en hun spullen van 1550-1850* (Amsterdam 1997) 11-27.

Slegten, Astrid, 'Overleven op zandgrond: een onderzoek naar beroepsstructuur in de Noord-Limburgse Kempen op het einde van de 18de eeuw' eerste deel, *Het Liller Heem* (2009) 161-172; tweede deel, *Het Liller Heem* (2010) 22-28; derde deel, *Het Liller Heem* (2010) 61-75.

Soly, Hugo, 'Materiële cultuur te Gent in de 18e eeuw: Een terreinverkenning', *Oostvlaamse Zanten, driemaandelijks algemeen tijdschrift voor volkskunde*, 63 (1988) 3-14.

Spufford, Margaret, *The great re-clothing of rural England. Petty chapmen and their wares in the seventeenth century* (Londen 1984).

Sturtewagen, Isis, *All together respectably dressed, Fashion and clothing in Bruges during the fifteenth and sixteenth centuries* (Antwerpen, 2016).

Styles, John, 'Clothing the North. The Supply of Non-Elite Clothing in the Eighteenth-Century North of England', *Textile History* 25 (1994) 139–66.

Toen, Erik, 'A "commercial survival economy" in evolution. The Flemish countryside and the transition to capitalism (Middle Ages - 19th century)', in P. Hoppenbrouwers en J. Luiten van Zanden eds., *Peasants into farmers? The transformation of rural economy and society in the Low Countries (middle ages-19th century) in light of the Brennerdebate* (Turnhout 2001) 102-157.

Truyens-Bredael, C.L., *Spinnen als handwerk: geschiedenis, folklore, techniek* (Antwerpen 1944).

Ubachs, Pierre J.H., *Handboek voor de geschiedenis van Limburg* (Hilversum 2000).

Van der Eycken, M. 'Verkeerswegen als bindteken? Een overzicht van 150 jaar relaties tussen de beide Limburgen op het vlak van de verkeersinfrastructuur door', in: *Eenheid en scheiding van de beide Limburgen. Verslagbundel van het op 26 mei 1989 te Alden Biesen gehouden congres bij gelegenheid van de herdenking 150 jaar beide Limburgen* (Maastricht 1989) 69-94.

Van de Sijpe, Luk, 'De teuten. Noord-Limburgse retourmigranten en hun erfgoed.' *Tijd-Schrift* 2 (2012) 26-29.

Vanhaute, Eric, 'Wolverwerking op het Turnhoutse platteland (1750-1850). Enkele bedenkingen bij het verstomd proto-industrieel debat', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 17 (1991) 28-49.

Vanhaute, Eric, *Heiboeren, Bevolking, arbeid en inkomen in de 19de-eeuwse Kempen* (Brussel 1992).

Vannoppen, Henri en Frans Geens, 'Mannenkledij' in: Henri Vannoppen ed., *Streekdrachten in onze gewesten* (Gent 1994) 63-101.

Veblen, Thorstein, *The Theory of the Leisure Class. An Economic Study of Institution*, (New York, 1899).

Vliebergh, Emiel, *De landelijke bevolking der Kempen gedurende de 19de eeuw* (Brussel, 1906).

Weatherhill, Lorna, *Consumer behavior and material culture in Britain 1660-1760* (Londen 1988) 19.

Weyns, Jozef, *Volkshuisraad In Vlaanderen : Naam, Vorm, Geschiedenis, Gebruik En Volkskundig Belang Der Huiselijke Voorwerpen In Het Vlaamse Land Van De Middeleeuwen Tot De Eerste Wereldoorlog* (Beerzel 1999).

Wijsenbeek-Olthuis, Thera, 'Boedelinventarissen', in: *Broncommentaren 2: boedelinventarissen en gemeentelijke bevolkingsregisters* (Den Haag, 1995) 1-74.